



tidsskrift.dk

Kapitalismens udvikling i den 3. verden

HOVEDTENDENSER I DEN MARXISTISKE DEBAT

Historisk Tidsskrift, Bind 14. række, 6 (1985)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/hto/hto_14rk_0006-PDF/hto_14rk_0006_81014.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=81014>

pdf genereret den : 28/5-2008

Kapitalismens udvikling i den 3. verden

HOVEDTENDENSER I DEN MARXISTISKE DEBAT

AF

IRENE NØRLUND

Både inden for faget historie og en række andre fag har interessen i den vestlige verden for den 3. verden været stærkt stigende gennem de sidste to årtier.¹ Denne stigende interesse har også stimuleret den teoretiske diskussion om de generelle udviklingstendenser for landene i den 3. verden i historisk perspektiv såvel som i dag. Formålet med denne artikel er at redegøre for og diskutere en række af de vigtigste teorier om forholdet mellem i- og u-lande, med særlig vægt på spørgsmålet om hvorvidt en kapitalistisk udvikling finder sted i den 3. verden.

Artiklen vil lægge vægt på en gennemgang af diskussionen om kapitalismens udvikling i begyndelsen af dette århundrede som baggrund for de seneste årtiers debat. En ret stram afgrænsning af emnet er dog yderligere nødvendig. Følgelig vil artiklen for det første koncentrere sig om de marxistisk inspirerede teorier fra Lenin og Rosa Luxemburg frem til i dag.

For det andet vil hovedvægten blive lagt på de økonomiske udviklingstendenser, hvilket er forholdsvis let for de dominerende teorier i 1960'erne og 1970'erne, der var stærkt økonomisk prægede, men noget vanskeligere for de tidligere teorier, hvor økonomiske og politisk-strategiske analyser var tæt sammenvævede, ofte således at de politisk-strategiske sider dominerede. En tredje begrænsning består i, at der først og fremmest er valgt analyser, som beskæftiger sig med udviklingstendenserne i relation

¹ Betegnelsen den 3. verden benyttes i denne artikel for de lande, der ikke gennemgik en tidlig kapitalistisk udvikling, dvs. landene i Afrika – undtagen Sydafrika, Latinamerika, Nord- og Mellemamerika – undtagen USA og Canada, samt Asien – undtagen Japan og Sovjetunionen. Synonymt hermed bruges undertiden udtrykkene udviklingslande og underudviklede lande eller u-lande. I præsentationen af de forskellige forfattere vil jeg almindeligvis anvende deres egen betegnelse.

Artiklen er udarbejdet i forbindelse med et projekt ved Institut for økonomisk historie, om den økonomiske og sociale udvikling i kolonitidens Vietnam.

til den direkte påvirkning fra og samspillet med de udviklede kapitalistiske lande. Det betyder, at den væsentlige diskussion om den agrare udvikling og forandringerne inden for de eksisterende produktionsforhold i den 3. verden sættes i baggrunden i forhold til udviklingstendenserne i den kapitalistiske sektor, først og fremmest den industrielle udvikling.

Baggrunden for denne teorigennemgang er mit eget oprindelige udgangspunkt i de marxistiske underudviklingsteorier, der dominerede det meste af forskningen fra midten af 1960'erne. Mod slutningen af 1970'erne kom underudviklingsteoriene imidlertid ud i en krise, der bl.a. skyldtes, at den konkrete udvikling tilsyneladende var løbet fra disse teorier, idet der var en synlig tendens til en hurtig industrialisering i en del af den 3. verdens lande. Underudviklings-paradigmet eksisterer fortsat, men ikke mere uantastet, idet der er fremkommet en række nye forsøg på ændrede teoretiske forståelsesrammer for forholdet mellem i- og u-lande. Lidt snævrere betragtet er formålet med gennemgangen at finde rødderne til underudviklingsteoriene og de nu mere fremherskende internationaliseringsteorier. Artiklen er således udtryk for et behov for at finde en anvendelig teoriramme for arbejdet med den 3. verdens historie.

Fremstillingen er kronologisk bygget op omkring karakteristiske faser med de dertil knyttede dominerende teorier. Først behandles Marx og de klassiske imperialismeteorier. I fortsættelse heraf diskuteres Kominterns teorier i 1920'erne. Derefter redegøres for de forskellige underudviklingsteorier, og på denne baggrund betragtes dernæst de latinamerikanske dependencia-teorier og de nyere verdensmarkedsteorier. Afslutningsvis behandles internationaliseringsteorier, herunder især nyere nordiske bidrag til den teoretiske diskussion.

1. Marx og de klassiske imperialismeteorier

Karl Marx' generelle opfattelse var, at den kapitalistiske produktion ville revolutionere alle tidligere typer af samfund. Han satte ikke et skel mellem en kapitalistisk »selvcentreret« udvikling og en udvikling, hvor de kapitalistiske produktionsrelationer blev tilført udefra. I begge tilfælde ville den ekspansive og dynamiske unge kapitalisme omforme samfundene i samme retning. Nyere minutiøse Marx-studier har dog bragt for dagen, at Marx i enkelte sammenhænge påpeger, at nogle præ-kapitalistiske produktionsforhold, som f.eks. i Rusland, hvor mir'en var fremherskende, har været vanskeligere at nedbryde,² ligesom han i »Kapitalen«

² Karl Marx: Entwürfe einer Antwort auf den Brief von V. I. Sassulitsch i: Marx-Engels Werke, bind 19. Dietz Verlag. Berlin 1974, s. 384-406.

nævner, at enheden landbrug og hjemmeindustri i Indien og Kina betød en hårdnakket modstand mod den egentlige industriproduktion.³ De nævnte eksempler fremtræder imidlertid mest som modifikationer, og kan derfor ikke tages som udtryk for, at Marx grundlæggende ændrede sin opfattelse af kapitalens progressive karakter.

Efter Marx udgøres den næste fase i teoriudviklingen af de *klassiske imperialismeteorier*. Det drejer sig om Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Nikolai Bukharin og V. I. Lenin, som alle skrev deres værker i perioden mellem 1909 og 1916,⁴ efter at kapitalismen i slutningen af det 19. århundrede var trådt ind i en ny, ekspansiv fase. *Rosa Luxemburg* var f.eks. i højere grad end de andre optaget af spørgsmålet om sammenhængen mellem udviklingen i de udviklede og de ikke-udviklede områder af verden. Hun mente, at kapitalismen havde behov for de ikke-udviklede områder for at overleve og fortsætte kapitalakkumulationen. Samtidig ville kapitalismen fortsætte sin ekspansion i verden, og de ikke-udviklede områder gradvis indskrænkes. Desuden lagde hun mere vægt på vareeksporten fra de kapitalistiske lande til den 3. verden i modsætning til Lenin, som i højere grad betonedes kapitaleksporten. Især Rosa Luxemburgs fremhævelse af den nærmest organiske forbindelse mellem i- og u-lande genfindes i 1960ernes underudviklingsteorier.

Af datidens teoretikere fik Lenin den varigste betydning, fordi han stod som en central skikkelse i den russiske revolution. Bukharins værk blev først almindelig kendt i slutningen af 1920'erne, og er derfor mindre relevant for den tidlige diskussion. Da *Lenin* skrev sin bog, »Imperialismen som kapitalismens højeste stadi«, i 1916, der bygger på Hilferdings arbejde, var den imidlertid ikke blot tænkt som en teoretisk analyse af imperialismen og tendenser i verdensøkonomien. Den var desuden et konkret bidrag til analysen af den 1. verdenskrig med dens iboende modsætninger. Således var han især optaget af, hvorfor arbejderklassen i Europa støttede deres respektive borgerskaber og kæmpede imod hinan-

³ Karl Marx: *Das Kapital*, bind 3. Dietz Verlag, Berlin 1976, s. 346.

⁴ Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital*. Berlin 1909. Dansk udgave: *Finanskapitalen*. Rhodos, København 1976. Nikolai Bukharin: *Imperialism and World Economy*. The Merlin, London 1972. Bogen lå færdig som manuskript i 1915, hvor Lenin skrev indledningen, dateret dette år. Tilsyneladende er den udgivet i 1917, hvor Bukharin har skrevet sit forord, men det fremgår ikke om denne udgave blev realiseret. Den er imidlertid først blevet kendt langt senere, da den udkom på tysk og engelsk i slutningen af 1920'erne. Rosa Luxemburg: *The Accumulation of Capital*. Berlin 1913, og *The Accumulation of Capital – An Anti-Critique*, Berlin 1915. V.I. Lenin: *Imperialism – The Highest State of Capitalism*. Petrograd 1917. En fransk og tysk udgave kom i 1921. Dansk udgave 1947 på Tidens forlag. For den engelske udgave, se *Selected Works (Three Volumes)*, Moskva, Progress Publishers 1975 vol. 1, s. 634-731.

den – stik imod 2. Internationales vedtagelser. Imperialismens indflydelse og udvikling af kapitalismen i den ikke-udviklede del af verden analyserede han ikke. Han nævner kun kort, at kapitalismen voksede hurtigst i kolonierne.⁵ Lenins opfattelse af dynamikken i samfundsstrukturen er fremstillet i et ældre værk, »Kapitalismens udvikling i Rusland«, fra 1899. Dette omfattende, analyserende arbejde blev delvis skrevet som et indlæg i debatten med narodnikkerne, som mente, at det ikke var nødvendigt at gennemgå en fuld kapitalistisk udvikling i Rusland for at opbygge et socialistisk samfund. Heroverfor søgte Lenin at vise, at kapitalismen allerede var så udbredt i Rusland, at det var urimeligt at tale om at springe en kapitalistisk udvikling over. Spørgsmålet er imidlertid, hvor langt man kan drage en parallel mellem Rusland og den 3. verden? Rusland var selv et imperialistisk land, hvilket ikke kan siges om landene i den 3. verden – bortset fra Japan. På den anden side var Rusland ikke i den samme magtfulde situation som de andre imperialistiske lande, fordi det samtidig selv var et udbytningsobjekt for de vestlige lande, og den moderne kapitalisme i Rusland var sammenvævet i et tæt net af præ-kapitalistiske relationer.⁶ Skønt Lenin i »Kapitalismens udvikling i Rusland« konkluderede, at den kapitalistiske udvikling i Rusland var under acceleration, lagde han ikke skjul på, at de præ-kapitalistiske strukturer var overraskende solide. Udviklingsprocessen bestod ikke i en simpel udskiftning af de traditionelle strukturer med kapitalistiske produktionsrelationer og kapitalistiske udbytningsformer. Bag forandringerne lå et samspil mellem interne og eksterne strukturer, men det endelige resultat af udviklingen ville dog ligne Vesteuropas, blot med en vis tidsforskydning.⁷

I 1899 sagde Lenin om kapitalismens udbredelse til kolonierne, at kapitalismen ikke kan eksistere og udvikle sig uden til stadighed at kolonisere og inddrage nye lande i verdensøkonomien,⁸ og Lenin forudså dermed en hurtig vækst af kapitalistiske produktionsforhold i kolonierne. Han skelner dog – i relation til Rusland – mellem to tendenser i udviklingen af et kapitalistisk marked:

⁵ V.I. Lenin, op. cit, 707.

⁶ Ibid. s. 694.

⁷ Jeg er her enig med Garbriel Palmas fortolkning af Lenin i: *Dependency: A. Formal Theory of Underdevelopment or a Methodology for the Analysis of Concrete Situations of Underdevelopment*. *World Development* vol. 6, 1978 s. 893. Denne anbefalelsesværdige artikel findes i en forkortet dansk udgave i Henrik Plaschke og Peter Neersø: *Imperialismen og den tredje verden*, Aurora, København 1980.

⁸ Lenin: *The Development of Capitalism in Russia*. *Collected Works* vol. 3, 1905. Progress Publisher, Moskva 1964 s. 594. Oprindelig udgivet i 1899.

»... the process of the formation of a market for capitalism has two aspects, namely, the development of capitalism in depth, i.e., the further growth of capitalist agriculture and industry in the given, definite and enclosed territory – and the development of capitalism in breadth, i.e., the extension of the sphere of the capitalist domination to new territory.«⁹

Dette citat har ofte været brugt til at vise, at Lenin opfattede udviklingen forskelligt i i- og u-lande, således at udvikling i dybden parallelliseredes med i-lande og bredden med u-lande.¹⁰ Dette citat kan snarere fortolkes således, at kapitalismen, når den har udviklet sig i bredden, dvs. slået rod i den 3. verden, vil begynde processen igen fra det nye sted. Der er ikke på dette tidspunkt grundlag for at tolke Lenin anderledes, end at kapitalismen i koloniområderne ville udvikle sig efter de normale lovmæssigheder, ligesom han mente den ville gøre det i Rusland. Dette må gælde til trods for, at udviklingen forsinkes og vanskeliggøres af de traditionelle samfundsstrukturers sejhed. Det nævnte værk viser Lenins teoretiske opfattelse af kapitalismens udvikling som en balanceret udvikling, hvor industrien vil opsuge den overskydende arbejdskraft fra landbrugssektoren; samfundet gennemkommercialiseres; arbejdskraften, subsistensmidlerne og produktionsmidlerne omformes til varer; landbruget moderniseres og skaber dermed en overskudsbefolkning, og forarbejdningen af varer adskilles fra landbrugsproduktionen.

Når man i dag ser tilbage på udviklingen, er det iøjnefaldende, at disse træk ikke blev hovedtendensen i kolonierne før 2. verdenskrig. Lenins analyse af Rusland kan ikke mekanisk overføres på lande og områder med andre samfundsmæssige forudsætninger; men der er dog ingenting, der tyder på, at Lenin ville opfatte kapitalismens udvikling i den 3. verden grundlæggende forskelligt fra den i Rusland. Spørgsmålet står tilbage, om Lenin skiftede holdning efter 1899. Der skete store begivenheder både i Rusland og i verden i perioden mellem 1900 og 1920, som påvirkede hans opfattelse af udviklingen i den 3. verden. I Rusland viste revolutionen i 1905, at den fuldt udviklede kapitalisme ikke var en nødvendig betingelse for at bryde borgerskabets magt, og nationale revolutioner fandt sted i flere lande i den 3. verden. Samtidig blev det åbenlyst, at kapitalismen havde større overlevelsedygtighed i de udviklede lande, end Lenin havde forventet.

⁹ Ibid. s. 594-95.

¹⁰ Jairus Banaji: *Backward Capitalism, Primitive Accumulation and Modes of Production*. *Journal of Contemporary Asia*, vol. 3. nr. 4, 1973, s. 393-413.

Efter den russiske revolution i 1917 og især efter 3. Internationales oprettelse i 1919 begyndte kolonierne at indtage en omend beskeden plads i den internationale diskussion. Først på Kominterns 2. kongres i 1920 blev kolonispørgsmålet diskuteret mere seriøst, og det fremgår af dokumenterne fra kongressen, at Lenin nu havde ændret opfattelse på en række punkter, som vil blive behandlet nærmere i det følgende afsnit. I værket fra 1899 opfattede han i hovedsagen kapitalen som en progressiv faktor i udviklingen mod socialismen. I »Imperialismen« fra 1916 indtog han en dobbelt holdning, idet han på den ene side betragtede kapitalismen som snyltende og rådnende og i stand til at skabe sig monopolitiske profitter ved udbytning af kolonier og halvkolonier, eller som den engelske historiker Bill Warren fremhæver, mente Lenin på dette tidspunkt, at imperialismen og kapitalismen generelt fungerede reaktionært.¹¹ På den anden side ændrede det ikke Lenins opfattelse, at en fortsat hurtig ekspansion af kapitalismen – hvilket medfører ændrede produktionsforhold – ville skærpe modsætningerne både i kolonierne og i de gamle kapitalistiske lande.¹² Denne faktiske modsigelse kan nok kun forstås på baggrund af en skelnen mellem hans »totale« opfattelse af imperialismen, som han anså for reaktionær og derfor også moden til at angribe politisk, og hans mere økonomisk orienterede opfattelse af kapitalens ekspansive tendens, som ikke var ændret.

Hovedtendensen hos de klassiske imperialismeteoretikere må dog siges at være kapitaloptimistisk i den forstand, at de koncentrerede sig om kapitalens akkumulation og ekspansion med udgangspunkt i de mest udviklede lande, og at de – trods modifikationer – ikke så nogen hindring for denne ekspansion. Dertil kommer, at ingen af forfatterne ønskede eller prøvede at udvikle en isoleret økonomisk analyse, men kombinerede de teoretiske betragtninger med en konkret politisk strategi, som pegede på mulighederne for socialismens indførelse.

2. Komintern i 1920'erne

Dannelsen af 3. Internationale betød, at der for første gang var oprettet en international kommunistisk organisation, som havde til mål at gennemføre en verdensrevolution. Den var historisk betragtet uundgåelig knyttet til Sovjetunionen, som netop havde gennemført den første socialistisk orienterede revolution. Diskussionerne i Komintern om den 3.

¹¹ Bill Warren: *Imperialism, The Pioneer of Capitalism*. Red. John Sender. New Left Books, London. 1980, s. 89.

¹² Lenin: *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*, op.cit., s. 725.

verden afspejler flere forskellige opfattelser af udviklingstendenserne og det revolutionære potentiale i denne del af verden. Endnu på de første kongresser, mens Lenin deltog aktivt, var der en vis søgen frem til en politik på dette område, men på den 6. kongres i 1928 blev de sovjetiske ledes opfattelser mere dominerende, og Komintern kom i højere grad til at fungere i forlængelse af den sovjetiske udenrigspolitik.

Kominterns 1. kongres i 1919 beskæftigede sig stort set ikke med den 3. verden, men allerede på den 2. kongres i 1920 var den revolutionære optimisme dæmpet, og på denne kongres fremlagde Lenin sine teser om kolonierne, som med mindre ændringer blev godkendt af kongressen. Diskussionerne havde dog været hæftige i »koloni-kommissionen«, og en af de fremtrædende opponenter, N. M. Roy fra Indien, var af Lenin blevet opfordret til at skrive nogle alternative teser.¹³ Også Roys teser blev godkendt, skønt de giver udtryk for en væsentlig forskellig holdning fra Lenins.

De divergerende synspunkter drejer sig først og fremmest om, hvorvidt man skulle støtte de borgerlig-demokratiske bevægelser, som Lenin mente, eller man i stedet skulle søge at undgå, at de borgerlig-demokratiske og nationalistiske bevægelser tog ledelsen over de fattige bønders og arbejderes kamp for befrielse og mod udbytning.¹⁴ Dernæst regnede Lenin i sine teser med, at revolutionen først ville gennemføres i de kapitalistiske lande,¹⁵ i modsætning til Roy, der mente, at »det ikke vil være let for den europæiske arbejderklasse at vælte den kapitalistiske samfundsorden før den (moderne kapitalisme) er frataget ekstraprofitterne fra kolonierne«.¹⁶ Roys syn var præget af forholdene i Indien, der var en relativt udviklet koloni med et borgerskab af en vis betydning, men samtidig var han repræsentant for Kominterns radikale fløj og fortaler for en mere »Asien-orienteret« opfattelse. Roy og Lenin var dog enige på et centralt punkt: det ville være muligt at gennemføre socialisme i kolonierne uden at gennemgå et kapitalistisk stade. Denne udvikling kunne lade

¹³ John Patrick Haithcox: *Communism and Nationalism in India*. M. N. Roy and the Comintern Policy 1920-39. Princeton University Press, Princeton 1971, s. 11.

¹⁴ *Supplementary Theses on the National and Colonial Question* by M. N. Roy. I: X.J. Eudin and R. C. North: *Soviet Russia and the East 1920-27. A Documentary Story*. Stanford University Press, Stanford 1957, dokument 19 s. 66.

¹⁵ *Preliminary Draft Theses of the National and Colonial Question*, 5. juni 1920. I: *Theses, Resolutions and Manifestos of the First Four Congresses of the Third International*. Ink. Links, London 1980, s. 81. *Leitsätze über die Nationalitäten- und Kolonialfrage*, angenommen auf den II Kongress der Kommunistischen Internationale am 28. Juli 1920. I: *Der I und II Kongress der Kommunistischen Internationale*. Dietz Verlag, Berlin 1959, s. 176.

¹⁶ Roy i: Eudin and North, op. cit., s. 66.

sig gøre gennem oprettelse af sovjetter og med hjælp fra proletariatet i de sovjetter, der allerede var etableret i Europa. Det er tydeligt, at Lenin siden revolutionen i Rusland var blevet meget mere opmærksom på spørgsmålet om de ikke-europæiske lande. Det skyldtes, dels at han selv var involveret direkte i organiseringen af sovjet-stater i den asiatiske del af Sovjetunionen, dels at begivenhederne og den politiske situation udviklede sig hurtigt i flere af de store asiatiske og mellemøstlige stater. Det er også et væsentligt holdningsskift i forhold til 1899, hvor han mente, at kapitalismen skulle udvikles helt, før socialismen stod på dagsordenen. Det vil nok på dette tidspunkt være muligt at tale om, at Lenin ikke ville analysere kapitalismens udvikling i den 3. verden på det samme grundlag som i de kapitalistiske lande. Han siger meget lidt om dette spørgsmål, hvilket kan tolkes som usikkerhed eller en begyndende omvurdering på baggrund af hans nu meget større kendskab til de ikke-europæiske områder.

Roy var i sine supplerende teser i 1920 betydelig mere klar end Lenin angående holdningen til koloniernes udviklingstendens: den udenlandske imperialisme havde hindret Østens folk i at udvikle sig socialt og økonomisk, og den industrielle politik var ligeledes blevet forhindret af den imperialistiske politik.¹⁷ Det var første gang, at denne opfattelse blev fremført i Kominterns regi, og det var Roys generelle opfattelse. Men han gik et skridt videre, idet han i relation til Indien mente, at England siden den første verdenskrig var begyndt en industrialiseringspolitik i Indien, og at Indiens industri nu var under hurtig vækst og dermed også landets proletariat.¹⁸ Dette var en del af baggrunden for hans argumentation om, at en revolution skulle ledes af et proletarisk parti uden om de borgerlige nationalister.

På den 2. kongres gjorde ikke-europæiske synspunkter sig for første gang gældende. Vedtagelsen af begge udkast til teser om kolonierne viste både en åbenhed i Komintern, men også en usikkerhed og uenighed. Det var første gang, at opfattelsen om at imperialismen direkte skulle udgøre en hindring for udviklingen i den 3. verden blev fremsat, hvilket stod i modsætning til Lenins tidligere opfattelse. Spørgsmålet om Indiens industrialisering skal ikke teoretisk ses som en anden grundopfattelse, men snarere et specielt problem i relation til Indien og evt. Kina, som adskilte sig fra den generelle udviklingstendens. Først på den 4. kongres blev Roys ideer dog klart formuleret.

Den 3. kongres i 1921 behandlede ikke kolonispørgsmålet, men perioden

¹⁷ Roy i: Eudin and North, op. cit., s. 66.

¹⁸ Haithcox, op. cit., s. 17.

mellem de to kongresser var dog præget af en række internationale møder for Østens folk, hvilket bl.a. afspejlede Lenins opmærksomhed på 3. verdens problemer. På den 4. kongres i 1922 berørte den sygdomssvækkede Lenin ikke selv kolonierne i sit indlæg. I sin sidste artikel, »Bedre få, men bedre«, fra marts 1923, fremhævede han imidlertid to væsentlige punkter. For det første mente han, at Indien og Kina nu var begyndt en udvikling på linie med den kapitalistiske udvikling i Europa. For det andet, at socialismen i de vesteuropæiske kapitalistiske lande ikke gradvis modnedes som tidligere forudsat, men at modningen skete gennem nogle landes udbytning af andre, bl.a. gennem udbytningen af Østen. Som følge heraf betegnede han nu Østen som definitivt trukket ind i den revolutionære bevægelse.¹⁹ Det tyder på, at Lenin var blevet påvirket af de ideer, som Roy fremførte. Da han fremstiller den kapitalistiske udvikling, som nu var startet i Indien og Kina, som noget nyt, kunne det også tyde på, at Lenin i perioden mellem bogen om »Imperialismen« fra 1916 og hans sidste artikel fra 1923 har skiftet holdning til at betragte imperialismen som hindrende for udviklingen i den 3. verden, men at han på det allersidste delvis vender tilbage til sit oprindelige standpunkt. Alt i alt peger det mod, at Lenins holdninger de sidste år af hans liv var under ret kraftige forandringer.

På den 4. kongres i 1922 avancerede Roy i Kominterns hierarki og blev valgt til kandidatmedlem af eksekutivkomiteen. Han var samtidig medlem af »Den Østlige Kommission«, der fremlagde nye, udvidede teser om Østens problemer. På egen hånd havde han arbejdet med analysen af det indiske samfund og fremkom i 1922 med en undersøgelse, der hed »India in Transition«.²⁰ Han mente, at England havde opmuntret den indiske industri for at finde nye markeder for den engelske produktion af kapitalgoder, og at en forøget købekraft hos de indiske arbejdere ville forøge efterspørgslen på engelske forbrugsvarer.²¹ Roy kritiserede endvidere den alt for generaliserende opfattelse af Asien, og mente at der var tale om tre udviklingsniveauer: For det første områder hvor kapitalismen

¹⁹ Lenin: *Better Fewer, but Better*. Collected Works, vol. 33, s. 499. Fernando Claudin fortolker Lenins sidste skrift derhen, at Lenin nu satte de undertrykte massers kamp i Indien og Kina i første række – som sammen med Sovjets betydning kunne lede frem til en verdensrevolution, mens det vestlige proletariet først kom i anden række. Selv om Lenin i sit sidste skrift betoner Østens rolle på en ny og stærkere måde for den revolutionære kamp, mener jeg dog, at Claudin overfortolker skriftet. Der er næppe grundlag i artiklen for at se en fuldstændig ændring i Lenins vurdering. Fernando Claudin: *Krisen i den Kommunistiske Verdensbevægelse*, bind I, Modtryk 1979, s. 63-64. Første udgivelse, Paris 1970.

²⁰ Haithcox, op. cit., s. 17. En russisk version offentliggjordes året før.

²¹ Allen S. Whitting: *Soviet Policies in China 1917-24*. Stanford University Press, Stanford 1953, s. 94.

og klasseudviklingen var ret fremskreden. For det andet områder hvor kapitalismen kun var lidt udviklet og feudalismen fortsat samfundets ryggrad, og for det tredje samfund med primitive forhold og feudalt patriarki. Indien tilhørte det første niveau, og den nationale kamp, såvel som klassekampen kunne i denne type samfund kun gennemføres gennem arbejderes og bønderes organisering, og ved at de i sidste ende tager ledelsen af befrielsesbevægelsen.²² Endelig vedblev Roy at advare mod de indiske nationale lederes upålidelighed.

Teserne om Østens problemer på den 4. kongres blev enstemmigt vedtaget. En række af Roys indvendinger blev dog siddet overhørig, især i relation til allianceproblematikken. Generelt var holdningen på denne kongres dog skærpet i forhold til den borgerlige nationalisme, men der var tilslutning til at et samarbejde kunne foregå gennem anti-imperialistiske enhedsfronter.²³ Teserne fastslog endvidere, at kapitalismens vækst i den 3. verden var blevet lettere på grund af den voksende rivalisering mellem imperialistiske grupper, og at de indfødte produktivkræfters fremgang stod i skarp modsætning til verdensimperialismens interesser.²⁴ Holdningen på kongressen kan siges at ligge op ad Lenins sidste artikel, som også blev skrevet kort efter, og den var delvis i tråd med Roys opfattelse med hensyn til kapitalismens udvikling i den 3. verden. Kongressen mente som tidligere, at arbejderne i Østen måtte alliere sig med proletariatet i de udviklede lande; men samtidig viste den også en begyndende åbenhed over for en revolutionær fremtid for Østens arbejdere.²⁵

På den 5. kongres i 1924 var der stærkt divergerende opfattelser af de revolutionære muligheder for Østens lande med bl.a. Ho Chi Minh som fortaler herfor. Roy stod i betydelig modsætning til Kominterns ledelse i spørgsmålet om alliancer med borgerskabet i den 3. verden,²⁶ ikke mindst på baggrund af at Kinas kommunistiske parti (KKP) på Kominterns opfordring – i strid med den politiske linie på den 4. kongres – havde tilsluttet sig det nationalistiske Kuomintang. De nationale borgerlige bevægelser især i halvkolonier som Kina blev nu anset for potentielle

²² Haithcox, op. cit., s. 32-33.

²³ Theses on the Eastern Question, 5. december 1922. I: Theses, Resolutions and Manifestos of the First Four Congresses of the Third International, op. cit., s. 415-16.

²⁴ Ibid. s. 410.

²⁵ Ibid. s. 413.

²⁶ Helene Carrère d'Encausse et Stuart Schram: *Le Marxisme et l'Asie*. Arman Colin, Paris 1965, s. 67. Engelsk udgave kom i 1969 på Allen Lane, The Penguin Press; Warren, op. cit., s. 107; Jane Degras (red.): *The Communist International 1919-43*. Frank Cass & Co., London 1971, vol. 2. s. 156-59, Claudin, op. cit., s. 263-64.

allierede i langt højere grad end tidligere. Denne ændring skal bl.a. ses på baggrund af Kominterns stadig tættere tilknytning til Sovjetunionens udenrigspolitiske interesser, som Stalin så dem. Kominterns muligheder som selvstændig organisation blev under Stalins styre væsentlig begrænset.

I 1927 led Kinas kommunistiske parti et kraftigt tilbageslag, da Kuomintang nedslagede arbejderne i Shanghai. Alliancen mellem Kuomintang og KKP og Stalins idé om dannelsen af en »fire-klasse-blok«²⁷ mellem proletariatet, bønderne, småborgerskabet og det nationale borgerskab havde vist sig at være en fatal fejltagelse. Det kinesiske spørgsmål kunne ikke undgå at få betydning for den efterfølgende 6. kongres i Komintern i 1928. Kominterns ledelse forsvarede den principielle holdning til Kina-spørgsmålet, og angreb KKP's centralkomite og nogle af Kominterns repræsentanter i Kina for at have ført en afvigende politik.²⁸ På baggrund af erfaringerne fra Kina, men også som følge af udviklingen i Europa, hvor socialdemokratierne i stadig højere grad blev betragtet som hovedmodstanderen, vedtog den 6. kongres en ny politisk linie, hvis hovedindhold var, at klasse nu stod over for klasse til forskel fra det tidligere classesamarbejde. Teseerne, som blev vedtaget på kongressen, giver en mere detaljeret analyse af situationen i den 3. verden end tidligere og står således som et vigtigt dokument til belysning af Kominterns holdning. Skønt der generelt skete en »venstredrejning« på den 6. kongres, og holdningen til det nationale borgerskab blev skærpet, giver teseerne et ret tvetydigt billede af borgerskabets rolle og alliancemulighederne med dette. Handelsborgerskabet eller komprador-borgerskabet tjente direkte den imperialistiske kapitals interesser og blev sammen med feudale allierede og højtbetalte indfødte administratorer betragtet som anti-nationale grupper; dog ville de dele af det nationale borgerskab, der især repræsenterede lokale industri-interesser, formodentlig være villige til at indgå kompromis med den nationale bevægelse. Selv denne borgerlige reformisme havde en dobbelt rolle. På den ene side forsinkede den den revolutionære bevægelses udvikling, og på den anden side kunne den fremskynde »de brede massers politiske opvågnen«.²⁹

Hvis der på den 4. kongres var sket en mindre åbning i retning af at opvurdere perspektiverne for en revolution i Østen, blev de nærmest nedvurderet på den 6. kongres. Denne udtalte, at de arbejdende masser

²⁷ Encausse and Schram, op. cit., s. 84, 314-22.

²⁸ Theses on the Revolutionary Movements in Colonial and Semi-colonial Countries. I: Degras, op. cit., s. 447 og Claudin, op. cit., bind I s. 267-68.

²⁹ Ibid. s. 538-40.

udgjorde en yderst magtfuld *hjelpestyrke* (min fremhævelse) for den socialistiske revolution, og at »koloniernes selvstændiggørelse fra det imperialistiske åg« kun kunne »garanteres fuldstændigt af en sejr for proletariatet i de ledende kapitalistiske lande.«³⁰

To punkter fremstod i 1928 som særlig centrale i Kominterns teoriudvikling. Roys ideer om den industrielle udvikling i Indien blev totalt afvist af Kominterns ledelse, og opfattelsen af den økonomiske udvikling i kolonier og halvkolonier som blokeret blev mere specifikt formuleret end tidligere. Roy var ikke selv til stede på den 6. kongres, men både den indiske og den engelske delegation sluttede op om hans »dekoloniserings-teori«. Den sagde, at England ikke længere var i stand til at eksportere kapital og derfor var trådt ind i en ny fase, hvor den britiske kapital måtte udnytte »interne kapitalressourcer«, der ville sætte en udvikling i skred. Roy fremhævede, at en hurtig industrialisering af Indien var i gang, og at England ønskede at udnytte den billige indiske arbejdskraft. Dramaet mellem Roy og Kominterns ledelse var allerede begyndt på eksekutivkomiteens møder i 1926. Denne havde tilsluttet sig Roys opfattelse, at der var sket en styrkelse af den indfødte kapital i de engelske kolonier, og Roy var blevet sat ind i en projektgruppe, der skulle samle materiale om det industrielle Indien. Han støttede på det tidspunkt synspunktet, at Indien kunne nå ud af sit afhængige stade og få en dominion-status, men modererede senere dette standpunkt til, at Indien ikke ville opnå ligestilling på det politiske område.³¹ På eksekutivkomiteens møde i februar 1928 havde ledelsen imidlertid skiftet holdning. Den ledende økonom Eugene Varga mente, at England nu forsøgte at hindre Indiens industrielle udvikling og brugte landet til at skaffe sig råvarer og som marked for engelske industrivarer. Den tidligere tendens til, at England var begyndt på en industrialisering af Indien efter 1. verdenskrig, blev nu betragtet som en midlertidig foranstaltning i forbindelse med krigsøkonomiens problemer. Diskussionen var allerede halvt overstået, da den 6. kongres åbnedes i juli 1928. Roys »dekoloniseringsteori« blev kraftigt afvist, hvilket bl.a. skyldtes, at den lå for tæt op ad 2. Internationale og socialdemokratiernes opfattelse, at kolonierne gradvis ville udvikle sig økonomisk og på denne måde frigøre sig, således at den imperialistiske udbytning og tilegnelse af super-profit ville ophøre.³²

Kongressens analyse af de interne samfundsstrukturer belyser Kominterns holdning til udviklingsmulighederne i den 3. verden. For det første

³⁰ Ibid. s. 537.

³¹ Haithcox: op. cit., s. 111-13.

³² Haithcox: op. cit., s. 115; og Theses on Revolutionary Movements in Colonial and Semi-colonial Countries i: Degras, op. cit., s. 536.

skelnedes der nu mellem forskellige udviklingsniveauer – som Roy havde foreslået det i 1922. For det andet sagde man, at den specielle form for kapitalistisk udbytning i den sidste ende havde hindret udviklingen af koloniernes produktivkræfter. Kun infrastrukturen og foranstaltninger i forbindelse med den militære kontrol af kolonierne, skattemaskineriet og sektorer, der var nødvendige for det imperialistiske lands kommercielle behov, var blevet opbygget. Ægte industrialisering og især opbygning af en maskinindustri, som kunne fremme en selvstændig udvikling af produktivkræfterne, blev ikke fremmet, men tværtimod hindret af metropolen.³³ Imperialismen stræbte endvidere efter at fastholde alle prækapitalistiske former for udbytning – først og fremmest på landet, der udgjorde basis for imperialismens reaktionære allierede. Formålet med denne politik var, ifølge Komintern, at befæste koloniernes afhængighed, intensivere udbytningen og om muligt hindre koloniernes selvstændige udvikling.³⁴

Den 7. kongres afholdtes først i 1935. I mellemtiden havde den internationale situation ændret sig drastisk. Fascisterne var kommet til magten i Tyskland og Italien, og i Østen havde Japan indledt sin asiatiske offensiv. Konferencen koncentrerede sig om den politiske udvikling i Europa. Et af de kraftigste brud i Kominterns historie fandt sted på den 7. kongres, idet den tidligere linie, at klasse stod mod klasse, blev ændret til, at nation stod over for nation. Derfor skulle de demokratiske nationer forene sig i en fælles front mod fascismen.³⁵ I den 3. verden var det umiddelbare mål ikke at gennemføre en social revolution, men at støtte de nationale reformister i deres kamp for national uafhængighed. Kongresresolutionen opfordrede til dannelse af anti-imperialistiske folkefronter, til aktiv deltagelse i nationale reformistiske bevægelser og til fælles aktioner mellem national-revolutionære og national-reformistiske organisationer.³⁶ Kongressen diskuterede ikke de økonomiske udviklingstendenser i den 3. verden, hvorfor den 6. kongres' analyse må anses at stå ved magt.

Bill Warren udpeger den 6. kongres til det væsentlige vendepunkt, hvor Komintern fraskrev sig Lenins formelle tilslutning til den marxistiske opfattelse af imperialismen og i stedet hævdede, at imperialismen

³³ Degras, op. cit., s. 534.

³⁴ Ibid. s. 533-36.

³⁵ Encausse and Schram, op. cit., s. 89-90.

³⁶ Den franske og tyske udgave bruger enslydende formulering i henholdsvis: *Extrait des résolutions du VII^e congrès de l'Internationale*. Encausse and Schram, op. cit., s. 345, og *VII Kongress der Kommunistischen Internationale Gekürztes Stenographisches Protokoll*. Verlag für fremdsprachliche Literatur, Moskva 1939, s. 574.

specielt forhindrede industrialisering og generelt udviklingen af produktivkræfterne.³⁷ Herimod kan det fremhæves, at man ved gennemgangen af de forskellige kongresser tilbage til den 2. kongres i 1920 kan spore ideer, som bl.a. Roy fremførte om imperialismens hindring af udviklingen, og at dette muligvis endog var Lenins opfattelse af imperialismens økonomiske politik umiddelbart før han døde. Det er dog uimodsigeligt, at den 6. kongres for første gang klart fremlagde en detaljeret analyse af imperialismens retrogressive betydning for udviklingen i den 3. verden.

Den første halvdel af 1920'erne var således præget af skiftende holdninger til udviklingstendenserne i den 3. verden og allianceproblematikken. Navnlig i begyndelsen var debatten ret åben omkring kolonispørgsmålet. De forskellige holdninger blev imidlertid stadig mere afhængige af Kominterns generelle hensyntagen til, hvad der tjente Sovjetunionens interesser, fordi det var det eneste land, der havde gennemført en socialistisk revolution. Stalins dominans i Komintern blev tydeligere fra den 5. kongres, og den 6. kongres var nok den sidste med en åben diskussion – selv om denne diskussion ikke afspejles i de endelige resolutioner og teser. Trotsky var på dette tidspunkt i landflygtighed, og Bukharin, som tidligere havde tilhørt venstreoppositionen sammen med Roy, modificerede sin holdning i midten af 1920'erne. I en historisk biografi om Roy mener Haithcox, at denne efterhånden blev en del af Kominterns højrefløj sammen med Bukharin, bl.a. fordi Stalin drejede til venstre i 1927.³⁸ Roy blev ekskluderet af Komintern i 1929,³⁹ men selv om han i hele sin Komintern-tid var i mindretal, fik han en betydelig indflydelse på teoridannelsen. Som en af de første, påpegede han de konkrete problemer en koloni stod overfor med en tilsyneladende blokering af udviklingen. Under indtryk af den industrielle udvikling i Indien udviklede han sin såkaldte »venstreholdning«, at proletariatet skulle lede selvstændighedskampen uden samarbejde med borgerskabet. Her overvurderede han utvivlsomt det lokale proletariats omfang og styrke. På den anden side har den herskende idé i Komintern, at det var nødvendigt med et taktisk samarbejde med det nationale borgerskab, vel været en væsentlig årsag til, at den 6. kongres tog skridtet fuldt ud og konstaterede, at udviklingen i den 3. verden stort set var blokeret. Det kan siges at

³⁷ Bill Warren, op. cit., s. 107. Warren kalder dette analyseskift for »the surrender of the Marxist Analysis of imperialism to the requirements of bourgeois antiimperialist propaganda«, s. 107.

³⁸ Haithcox, op. cit., s. 135-38.

³⁹ Roy havde bosat sig i Tyskland, hvor han bl.a. støttede Heinrich Brandler, som ledede en gruppe inden for Tysklands kommunistiske parti, der blev ekskluderet i 1928 for højrefælgelser i et internt tysk spørgsmål, Haithcox, op. cit., s. 131-33.

være modstridende, at netop den 6. kongres, der talte om modsætningen klasse mod klasse, eksplicit markerede nødvendigheden af et classesamarbejde. Det skal nok ses i lyset af den modsætning som denne kongres fremhævede i forhold til socialdemokratierne og 2. Internationale, der netop talte om en progressiv udvikling af kapitalismen i den 3. verden. Den 7. kongres udviklede ikke den teoretiske opfattelse af samfundsforholdene i den 3. verden, og det må derfor formodes, at tesaerne fra den 6. fortsat stod ved magt. De væsentligste – økonomiske – træk for disse lande var således, at de befandt sig i en afhængig situation, at imperialismen blokerede den økonomiske udvikling og industrialisering, og at den i relation til landbruget ønskede at opretholde de præ-kapitalistiske udbytningsformer. Med denne opfattelse var de første solide kim lagt til de senere underudviklingsteorier. Fundamentalt set nåede Komintern imidlertid aldrig at erkende bredden og variationerne i den 3. verden, skønt ledelsens kendskab til udviklingen i de enkelte lande udbyggedes i løbet af 1920'erne. I den sidste ende blev strategien for revolutionen i den 3. verden underordnet de politiske ændringer, der fandt sted i Europa. De pludselige politiske skift, som skete bl.a. i 1928 og 1935, skabte ofte alvorlige problemer for de kommunistiske partier i den 3. verden – selv om de kun blev fulgt i en vis udstrækning. Trods Kominterns fejl og mangler havde organisationen en afgørende betydning som et første samlingspunkt for revolutionære fra hele verden, der her kunne fremlægge nye teorier og diskutere fælles problemer. Den blev således en væsentlig faktor for udbredelse af revolutionære ideer i den 3. verden.

3. Teoriudviklingens baggrund efter 1945

Efter en lang periode, hvor den marxistiske debat om udviklingen i den 3. verden lå stille hen, blev analysen taget op på ny, specielt i den vestlige akademiske verden. Mange elementer i de nye teorier kan føres tilbage til Kominterns analyser fra slutningen af 1920'erne, men der blev nu i højere grad gjort forsøg på at undersøge de historiske udviklingstendenser i konkret afgrænsede områder – med en mere eller mindre klar bevidsthed om at ville efterprøve nogle af de opfattelser, der var blevet fremsat under Komintern.

For det første fulgte udviklingen tydeligvis ikke et europæisk mønster. For det andet kom udviklingslandene efter den 2. verdenskrig til at spille en stærkere rolle internationalt, og for det tredje var det iøjnefaldende, at koloniernes formelle selvstændighed ikke var tilstrækkeligt til at sætte en udvikling i gang. Den tidligere handelsdominerede kapital blev nu fulgt op af bankkapital og direkte investeringer fra de gamle moderlandes

industrier og multinationale selskaber. Denne udvikling med imperialismen uden kolonier havde Komintern ikke forudset, da man havde forventet, at koloniernes frigørelse ville blive en del af verdensrevolutionen og de derigennem ændrede magtforhold frigøre produktivkræfterne. For det fjerde blev uenigheden i den kommunistiske verdensbevægelse åbenlys i 1960'erne, da modsætningerne mellem Sovjetunionen og Kina brød ud og skabte splittelse i næsten alle verdens kommunistiske partier. Det betød imidlertid også, at det sovjetiske »monopol« på en videreudvikling af marxistisk teori blev brudt, og 1960'erne prægedes af en mangfoldighed af marxistiske teoriudviklinger inspireret af de konkrete forhold i den 3. verden. For det femte havde den internationale politiske situation et andet tilsnit end før verdenskrigen i og med, at USA var blevet den helt dominerende kapitalistiske stat, der tilmed førte en meget aktiv politik i den 3. verden.

I den engelske og amerikanske tradition var *Paul A. Baran* og *Paul M. Sweezy* de første fremtrædende repræsentanter blandt den gruppe, man i 1960'erne med en bred fællesbetegnelse kan kalde 3. verdens teoretikere. Baran og Sweezy beskæftigede sig oprindeligt med den internationale økonomiske udvikling. Sweezy havde i 1942 publiceret »The Theory of Capitalist Development«,⁴⁰ og i 1966 kom Baran og Sweezys fællesprojekt »Monopoly Capital«. Baran var nok den banebrydende økonom i relation til den 3. verden med sin artikel fra 1952 »On the Political Economy of Backwardness«,⁴¹ og med bogen fra 1957, »The Political Economy of Growth«, som især behandler 3. verdens økonomiske problemer set i et verdensøkonomisk perspektiv. Han mente, at kapitalen kun bevægede sig ind i marginale områder, hvis den kunne sikre sig store profiler, dvs. at det udenlandske selskab eller foretagende ikke levede mange muligheder for at reinvestere den akkumulerede kapital. Resultatet ville være meget begrænsede reinvesteringer i den 3. verden, og den allerede givne skæve indkomstfordeling ville modvirke en stigende levestandard for den brede befolkning. Dette leder over til Barans andet punkt, hvor han mente, at kombinationen af kapitalisme og feudalisme i de tilbagestående områder var en kombination af begge disse produktionsformers værste træk. Mulighederne for en økonomisk vækst så han således som blokeret, fordi der ikke blev skabt en middelklasse og et nationalt borgerskab, da de feudale herskere og magtfulde udenlandske

⁴⁰ P. M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*. Genoptrykt af Monthly Review Press, New York 1968.

⁴¹ P. A. Baran: *On the Political Economy of Backwardness*. I: *The Manchester School of Economics and Social Studies*, januar 1952. Genoptrykt i: R. I. Rhodes: *Imperialism and Underdevelopment*, Monthly Review Press 1970, s. 285-301.

investorer ikke gav det mange chancer for at udvikle sig. De to sidstnævnte grupper brugte en væsentlig del af nationalproduktet til luksusforbrug og til profitter, der gik ud af landet.⁴²

Den debat, der udvikledes i 1960'erne, havde dog samtidig rødder tilbage til diskussionen om kapitalismens udvikling i Europa. *Maurice Dobb's* bog »Studies in the Development of Capitalism«⁴³ fra 1946 rejste ikke alene problemet om kapitalismens udvikling, men også det generelle spørgsmål om overgangen fra feudalisme til kapitalisme i Europa. Et af hovedproblemerne i den efterfølgende debat drejede sig om den vigtigste mekanisme i overgangen. Skulle den, som hos Dobb, søges i interne forandringer i et samfunds produktionssfære, dvs. i relationerne mellem godsejer og den direkte producent, eller blev overgangen, som Sweezy mente, sat i gang af udefrakommende kræfter.⁴⁴ Dobb lagde vægt på de interne relationers forandring i produktionssfæren, herunder ophævelsen af livegenskabet, hvorimod Sweezy lagde vægten på forandringerne i cirkulationssfæren. Han definerede feudalismen som et lukket system, der domineredes af »brugsvareproduktion«. De lokale markeder var små og langdistancehandelen var uden betydning. Efter hans opfattelse skulle netop langdistancehandelen være en hovedfaktor i de udefrakommende kræfter, som nedbrød det feudale system og skabte et system, hvor der produceredes for et marked.⁴⁵ Denne fundamentale teoretiske uenighed optræder igen og igen i den videre debat.

4. Underudviklingsteorier

Selv om de enkelte lande i den videre diskussion dannede særlige skoler, kan man på tværs af landegrænserne kalde dem »3. verdens teoretikere«, idet de alle lagde hovedvægten på udviklingen i den 3. verden og ligeledes mente, at hovedmodsatningen til kapitalismen skulle findes i denne del af verden. Det var i denne gruppe, at afhængigheds- eller underudvikling-

⁴² Ibid. s. 286-88.

⁴³ Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. Genoptrykt London 1963. På dansk som *Kapitalismens udvikling*, København 1975.

⁴⁴ Debatten foregik gennem indlæg i tidsskriftet *Science and Society* 1950-53 og i andre tidsskrifter, hvor en del fremtrædende forfattere deltog. Den blev samlet og offentliggjort som *The Transition from Feudalism to Capitalism. A Symposium by P. Sweezy, M. Dobb, H. K. Takahashi*, New York 1967. Rodney Hilton har i en senere udgave skrevet en større introduktion til samme bog, som udkom på New Left Books, London 1976. Dansk udgave ved Henrik Jensen (red.): *Overgangen fra Feudalisme til Kapitalisme*, Aurora, København 1980.

⁴⁵ Symposium 1967, op. cit., s. 7-8.

teoriene udformedes med de vigtigste bidrag fra Andre Gunder Frank, Arghiri Emmanuel og Samir Amin.⁴⁶ Blandt senere forskere hører bl.a. »verdenssystem-teoretikeren« Immanuel Wallerstein,⁴⁷ der blev en inspirator for bl.a. Frank ved sit globale og ikke-eurocentrede analyseniveau.

Det var åbenlyst, at den 3. verden indtog en vigtigere plads på den globale scene i 1960'erne, hvor befrielsesbevægelser og -kampe skød op overalt. Men det var ikke de politiske begivenheder, som underudviklingsteoriene koncentrerede sig om, men i stedet de bagvedliggende økonomiske mekanismer. *Andre Gunder Frank* fremhævede, at akkumulationsprocessen var en global proces, center og periferi var integreret med hinanden, og underudviklingsprocessen startede i samme øjeblik, udviklingsprocessen indledtes i de kapitalistiske lande.⁴⁸ For Frank gjaldt »metropol-satellit«-relationerne, hvor metropolen udbytter satellitten til eget formål, mellem i- og u-lande. Den genfandtes på alle niveauer: mellem by og landsby, mellem godsejer og bonde osv.

Franks metropol-satellit model havde den svaghed ikke at kunne skelne mellem de forskellige former for udbytning på de forskellige niveauer. Bortset fra den allerlaveste i rangsystemet, som kun blev udbyttet, blev alle andre niveauer udbyttere, samtidig med at de var udbyttet af det højere niveau. Modellen ledte også til, at Frank opfattede underudviklede samfund som kapitalistiske – omend under ændrede former. Han betragtede f.eks. Latinamerika som et kapitalistisk samfund som følge af dets integration i det kapitalistiske verdensmarked, der begyndte så tidligt som i det 16. århundrede. Franks opfattelse var på linie med Sweezys gamle definition af feudalisme som brugsproduktion over for kapitalisme som produktion for et marked. Da Frank i Latinamerika fandt et udbredt markedssystem, følte han sig bekræftet i, at Latinamerika havde været kapitalistisk i adskillige hundrede år. Sådanne lidt kunstige konklusioner gav støtte til en videre kritik af Frank for at tage udgangspunkt i cirkulationssfæren og ikke i produktionsrelationerne

⁴⁶ Der kunne nævnes en del flere, bl.a. Harry Magdoff. Han medtages ikke i denne fremstilling, da han delvis omfattes af Baran og Sweezy.

⁴⁷ I. Wallerstein: *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*. I: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 16, januar 1974. Hans hovedværk er *The Modern World-System. Vol I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York 1974. Vol. II: I samme serie: *Mercantilism and the Consolidation of the European Economy, 1600-1750*. Academic Press 1980.

⁴⁸ Andre Gunder Frank: *Underdevelopment or Revolution*. Monthly Review Press, New York and London 1969; og *World Accumulation 1492-1789*. The MacMillan Press, London 1978, er to af Franks vigtigste hovedværker. Selv om han nok er mere nuanceret i *World Accumulation*, forsvare han sine tidligere grundideer.

og produktionsmåden.⁴⁹ På denne baggrund kaldes Frank, Sweezy og andre i denne gruppe undertiden for neo-marxister. Trods svaghederne var Franks analyser nybrydende. Det gjaldt ikke mindst hans afvisning af, at u-landene er dualistiske samfund, hvor der eksisterer en udviklet og en uudviklet sektor, som stort set fungerer uafhængigt af hinanden.

I en lang periode var Frank i defensiven, indtil *Immanuel Wallerstein* i midten af 1970'erne genoplivede hans hovedidé i en storstilet analyse af kapitalismens udvikling i Europa, kerneområdet, set i relation til udviklingen i periferien.⁵⁰ Wallerstein beskæftigede sig mest med udviklingen i centret. Det skal derfor i denne forbindelse blot nævnes, at han mener, at et fælles verdenssystem blev skabt fra det 15. århundrede, hvor den kapitalistiske udvikling i Europa begyndte. Dette ene verdenssystem er defineret ved en arbejdsdeling, og de perifere områder svækkes både økonomisk og politisk gennem denne arbejdsdeling.⁵¹ Ud fra hans opfattelse findes der i dag hverken feudale eller socialistiske systemer, og alle samfundsformer betragtes således som varianter af kapitalismen. Wallersteins analyse er nok en af de mest vidtgående og totale, men den giver ikke umiddelbart analytiske redskaber til en forståelse af geografisk afgrænsede områder i den 3. verden. Den rejser dog et vigtigt spørgsmål om betydningen af analyseniveauet og valget af dette niveau.

I den franske tradition arbejdedes først og fremmest med samfundsformationerne i den 3. verden. Der er dog visse undtagelser. *Argiri Emmanuel* udviklede sin teori i bogen fra 1969, »L'échange inégal«. Han beskæftigede sig – til forskel fra både den amerikanske og almindelige franske marxistiske tradition – med en teoretisk analyse koncentreret om international handel, især mellem u- og i-lande, og det ulige bytte. Med udgangspunkt i Ricardos teorier om international handel viste han, hvorledes der overføres værdier fra de underudviklede til de udviklede lande. Ricardo byggede sin opfattelse på den præmis, at hverken kapital eller arbejdskraft bevægede sig frit over de nationale grænser. De komparative omkostninger ville dermed bestemme det enkelte lands specialisering i særlige produkter, som det ved sine naturgivne ressourcer og udviklingsniveau var velegnet til at producere, og som med fordel

⁴⁹ En af de væsentligste kritikere er Ernesto Laclau i: *Feudalism and Capitalism in Latin America*, *New Left Review*, nr. 67, 1971. Laclau kontra Frank kan ses som en fortsættelse af diskussionen mellem Dobb og Sweezy om dominansen af interne kontra eksterne kræfter som den mest betydende kraft i udvikling og forandring.

⁵⁰ Wallerstein: *The Modern World-System* m. kapitlerne 1 og 7 som de mest relevante i denne diskussion. En fyldig og væsentlig kritik af Frank og Wallerstein findes hos Robert Brenner: *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*, *New Left Review*, nr. 104, juli-august 1977, s. 21-92.

⁵¹ Wallerstein: *The Rise und Future Demise...* s. 390, 414.

kunne byttes med andre produkter fra andre lande, dvs. et lige bytte. Efter Emmanuels opfattelse gælder Ricardos præmis imidlertid ikke længere, idet kapitalen, men ikke arbejdskraften, i dag bevæger sig frit over landegrænserne. Disse kapitalbevægelser danner grundlag for en international udligning af profitraten. Der vil derfor være forskelle mellem de underudviklede og de udviklede lande, som Ricardo ikke regnede med. Emmanuels analyse viser, at der vil overføres værdier fra de underudviklede lande til de udviklede gennem den internationale profitrateudligning, som han mente formidles af dannelsen af internationale produktionspriser. Han arbejdede med to former for værdioverførsel. Den første kommer i stand under den forudsætning, at lønningerne er ens i de to typer lande, men at der findes forskellig organisk sammensætning af kapitalen. Dette vil føre til en international arbejdsdeling, som er ufavorabel for de underudviklede lande, fordi der vil blive overført merværdi fra virksomheder med en undergennemsnitlig organisk sammensætning af kapitalen til virksomheder, der har en overgennemsnitlig sammensætning. Emmanuel så her en værdioverførsel, men han betegnede ikke dette som et ægte ulige bytte, da dette fænomen finder sted ved alle former for vareudveksling, mellem regioner såvel som mellem lande.⁵² Det ægte ulige bytte mente han foregår med de abstrakte forudsætninger, at den organiske sammensætning af kapitalen er den samme eller stort set den samme i begge typer lande, men at der findes store lønforskelle og tillige produktivitetsforskelle. Resultatet af disse relationer vil blive en større værdioverførsel end i det første eksempel.

⁵² A. Emmanuel: *L'échange inégale*. Paris 1969. Her henvises til den engelske udgave: *Unequal Exchange: A Study of Imperialism of Trade*. Monthly Review Press, New York and London 1972, s. 53-57, 160-63.

⁵³ De følgende tre tabeller udgør Emmanuels belæg for det ulige bytte. I tabel I er den organiske sammensætning højere i i-landet, men lønnen den samme. I tabel II, som viser det ægte ulige bytte, er den organiske sammensætning den samme, men løn og produktivitet lavere i u-landet, og i tabel III er den organiske sammensætning lavere i u-landet, løn og produktivitet lavere. I forhold til et lige bytte bliver uligheden mere og mere udtalt fra den ene model til den anden:

$$\frac{1}{1} > \frac{150}{190} > \frac{130}{210} > \frac{110}{230} \text{ hvis produktionspriserne følges.}$$

I	Land	K Total investeret kapital	C Forbrugt konstant kapital	V Variabel kapital	M Mer- værdi	V Værdi C+C+M	R Kost- pris C+V	T Profit- rate $\frac{\Sigma m}{\Sigma k}$	P Profit TK	L Produk- pris C+V+P
	A	240	50	60	60	170	110	33 1/3 %	80	190
	B	120	50	60	60	170	110		40	150
		360	100	120	120	340	220		120	340

Hvis der hertil kommer forskelle i den organiske sammensætning mellem de to typer lande, forværres bytteforholdet for det underudviklede land i endnu højere grad.⁵³

Både Charles Bettelheim og Klaus Busch⁵⁴ kritiserede Emmanuel specielt for hans brug af internationale produktionspriser, som de ikke mente var i overensstemmelse med arbejdsværditeorien, da han omformede varernes værdi til penge ikke ud fra arbejdsmængden, der var lagt i produkterne, men ud fra prisen på produktionsfaktorerne.⁵⁵ Bettelheim kritiserede ham desuden for ikke at tage udgangspunkt i produktionsforholdene og produktivkræfterne, men derimod i pengenes domæne, hvilket bl.a. medførte, at han betragtede lønarbejdet i de underudviklede lande som »rent lønarbejde«. Bettelheim påpegede, at lønnen kun delvis dækker arbejdernes reproduktionsomkostninger, da den ikke-kapitalistiske sektor, f.eks. gennem familiens landbrugsarbejde, supplerede med resten.⁵⁶ Endelig må der rettes den generelle kritik mod Emmanuel's teori, at den bygger på et begrænset antal faktorer. Hans model, som er en ret simpel abstrakt konstruktion, er ikke i stand til at dække de faktiske variationer, der eksisterer såvel i det internationale system som i den 3. verden. Desuden er udligningen af profitraten, som han jo konkret opererer med i sine skemaer, ikke en konkret realitet på nuværende

II	Land	K Total investeret kapital	C Forbrugt konstant kapital	V Variabel kapital	M Mer- værdi	V Værdi C+C+M	R Kost- pris C+V	T Profit- rate $\frac{\Sigma m}{\Sigma k}$	P Profit TK	L Produk- pris C+V+P
	A	240	50	100	20	170	150	25%	60	210
	B	240	50	20	100	170	70		60	130
		480	100	120	120	340	220		120	340
III	Land	K Total investeret kapital	C Forbrugt konstant kapital	V Variabel kapital	M Mer- værdi	V Værdi C+C+M	R Kost- pris C+V	T Profit- rate $\frac{\Sigma m}{\Sigma k}$	P Profit TK	L Produk- pris C+V+P
	A	240	50	100	20	170	150	33 1/3%	80	230
	B	120	50	20	100	170	70		40	110
		360	100	120	120	340	220		120	340

⁵⁴ Se Emmanuel, op. cit., s. 271-431 for debatten mellem Emmanuel og Charles Bettelheim. Klaus Busch har desuden en længere kritik i: Die Multinationalen Konzerne. Zur Analyse der Weltmarktbewegung des Kapitals. Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main 1974, s. 57-94.

⁵⁵ Bettelheim i: Emmanuel op. cit., s. 279, og Busch op. cit., s. 67.

⁵⁶ Bettelheim i: Emmanuel op. cit., s. 288.

tidspunkt, hvilket alvorligt svækker hans teori. Selv om man kan påpege en række svagheder, lagde Emmanuel imidlertid i begyndelsen af 1970'erne grunden til en udbredt accept af, at der findes nogle iboende udbytningmekanismer i relationerne mellem i- og u-lande.

Samir Amin tog med begejstring Emmanuels analyse op. Specielt mente han, at Emmanuels »ægte«, ulige bytte var i overensstemmelse med den aktuelle situation i den 3. verden. Eksporten herfra mente han nemlig ikke kom fra de tilbagestående sektorer, men snarere fra de »ultra-moderne kapitalistiske sektorer« såsom olieudvinding, minedrift, råforarbejdning af mineraler og moderne plantager. Han regnede med, at 75% af eksporten kom fra disse sektorer, og på denne baggrund udregnede han hurtigt det ulige bytte: I 1966 eksporterede de underudviklede lande for 35 mia.\$, heraf 26 mia.\$ fra den moderne sektor. Hvis de udviklede lande skulle fremstille disse produkter med samme teknik og produktivitet ville produkternes værdi blive 34 mia.\$ – under den forudsætning, at den gennemsnitlige profitrate var 15%, afskrivningsperioden på ca. 7 år og med en merværdirate på 100%. Værdioverførslen fra periferi til center vurderede han således til mindst 8 mia.\$.⁵⁷

Dette eksempel viser nok med tydelighed Amins skrupelløse og lette spring fra den abstrakte teori til den konkrete virkelighed, som har præget alle hans teoretiske værker.⁵⁸ Den ægyptisk fødte og fransk uddannede Amin udgav fra slutningen af 1960'erne et stort antal bøger, som udover de teoretiske bidrag omfattede analyser af afrikanske og arabiske lande. Han var præget af den franske marxisme, bl.a. inspireret af Althusser, Meillasoux og Pierre-Phillipe Rey, som teoretisk arbejdede inden for rammerne af produktionsmådernes artikulation. Men han har også følt sig som fortaler for en anti-eurocentreret opfattelse, som kun kunne gennemføres inden for bredere rammer af verdensøkonomien og dens opståen. Udover den franske marxisme, som allerede et stykke tid havde arbejdet implicit med en underudviklingsopfattelse, var Amin præget af Lenin og af Franks globale metropol-satellit model. Selv om det er vanskeligt at sige, at Amin var specielt original i sin tankegang, kan der ikke være tvivl om, at han fra begyndelsen af 1970'erne fik en væsentlig betydning for udbredelsen af underudviklingsideen. Han var dynamisk, overordentlig produktiv, formulerede vanskelige abstraktioner

⁵⁷ Samir Amin: *Unequal Development*. Monthly Review Press, 1976, s. 143. Udgivet første gang i Paris 1973. Det samme eksempel bruges i: *Den globale kapitalakkumulation*.

⁵⁸ Amins teoretiske hovedværker er: *L'Accumulation à l'échelle mondiale*. Edition Anthropos 1970; engelsk udgave kom i 1974, samme år som den svenske oversættelse. *Le développement inégal*. Edition de Minuit 1973; engelsk udgave 1976. *La question paysanne et le capitalisme* (skrevet sammen med Kostas Vergopoulos), Editions Anthropos Paris 1974. *La loi de valeur et le matérialisme historique*, 1978; engelsk udgave samme år.

på en letforståelig måde, og han undgik at blive udsat for den kritik som tilfaldt Frank, da Amin også inddrog debatten om produktionsmåden i relation til den 3. verden. Desuden led hans center-periferi model ikke af den frank'ske models svaghed ved ikke at kunne skelne mellem den udbyttede og udbytteren. Samtidig kom Amin selv fra den 3. verden og kom måske derfor til at stå som lidt af et symbol på, at den 3. verden i dag kunne bidrage til den internationale diskussion.⁵⁹

Amins hovedidé er center-periferi modellen, som strikt opdeler verden i udviklede kapitalistiske lande, hvor produktionen er »selvcentreret«, og de underudviklede lande, hvor kapitalismen er påført udefra, hvilket skaber en forvredet kapitalistisk udvikling, som medfører en blokering af udviklingen. Centret udbyttede periferien gennem den historisk etablerede arbejdsdeling, og i periferien foregår der en udvikling af underudviklingen, fordi den perifere kapitalisme producerer varer og råstoffer, som enten går til eksport til centret eller til den lokale overklasses forbrug. I modsætning hertil producerer den selvcentrerede kapitalisme i centret masseforbrugsvarer, rettet mod den brede befolknings behov, og produktionsmidler til den centerkapitalistiske produktion. Produktionsstrukturerne i periferien er således udadrettede, de er afhængige af centerlandene og skaber hverken lokal akkumulation eller forbrugsvarer for befolkningen.

Selv om Amin generelt ikke mener, at der foregår en genuin industrialisering i den 3. verden, har han dog været opmærksom på, at der foregik en importerstattende industrialisering. I »Den ulige udvikling« fra 1973 tillagde han dog ikke denne tendens en nævneværdig betydning, dels fordi denne form for industrialisering blev bragt i stand af udenlandske monopoler, som bestræber sig på at maksimere profitten, og dels fordi den importerstattende industri krævede kapital-slugende teknik, som ikke opslugede arbejdskraft. Endvidere mente han, at en selvcentreret strategi må omfatte både produktion af forbrugsvarer og kapitalgoder.⁶⁰

Et problem ved Amins teorier er, at de ofte mangler konsistens i den halvt empiriske, halvt teoretiske fremstilling, og der mangler desuden konsistens i hans teoriapparat de forskellige bøger imellem. Han når dels frem til nye konklusioner, og dels skifter hans analyseobjekt i de forskellige perioder. I hans tidlige værker anså han f.eks. de eksterne

⁵⁹ Dette har dog udviklet sig til en form for chauvinisme hos Amin; således afviser han ofte kritikken fra europæisk hold med henvisning til at de repræsenterer pro-imperialistiske tendenser. Se Sheila Smith: *Class Analysis versus World System: Critique of Samir Amin's Typology of Underdevelopment* i: Peter Limqueco and Bruce McFarlane (red.): *Neo-Marxist Theories of Development*. Croon Helm, London and Canberra 1983, s. 77-78.

⁶⁰ Amin: *Unequal Development*, op. cit., s. 210.

økonomiske kræfter for dominerende, jævnfør hans model for den perifere kapitalisme; men i et af hans seneste, mener han at klassekampen er historiens drivkraft, og at de interne modsætninger i et samfund er de primære og bestemmende.⁶¹ Dette leder ham dog ikke til at ændre sin grundopfattelse af relationerne mellem periferi og center, en opfattelse man i dag må rejse tvivl ved rigtigheden af, da den alt for mekanisk binder de perifere lande til centret. Der er faktisk ikke noget teoretisk belæg for dette snævre båndes eksistens. Selv i hans værk fra 1980 tillægger han ikke industrialiseringen i den 3. verden nogen betydning og mener, at eksporten alene udgøres af råvarer.⁶²

Amins bud på at komme ud af underudviklingens cirkel går ud på, at den 3. verdens lande må trække sig ud af verdensmarkedet og dermed sprænge relationerne til centret. I en integreret verden, som den vi lever i i dag, er denne strategi imidlertid ikke rimelig eller sandsynlig, hverken for de store lande eller for de små. Et af de få eksempler fra den 3. verden, hvor denne strategi blev benyttet, var Kampuchea under Pol Pot 1975-78. Amin, der skrev en artikel om Kampuchear udviklingsstrategi i 1976, fandt, at forholdene i Kampuchea var typiske for også afrikanske samfund, og at denne strategi kunne anvendes der.⁶³

Generelt mente underudviklingsteoretikerne, at tilbagetrækningen fra verdensmarkedet kun kunne ske gennem en revolutionær kamp byggende på de undertrykte masser i den 3. verden. Inden for gruppen er der imidlertid forskellige opfattelser af, hvor hovedmodsatningen i verden går. Emmanuel udpeger den til at gå mellem de kapitalistiske lande og den 3. verden.⁶⁴ Det er således først og fremmest de rige lande, der står over for de fattige. Amin lægger større vægt på modsætningen til borgerskabet i det enkelte land, idet han mener, at borgerskaberne i den 3. verden er en del af imperialismen. Den dominerende modsætning ligger altså her mellem imperialismen og den brede befolkning i den 3. verden. Der rejser sig også andre teoretiske spørgsmål i forbindelse med underudviklingsteoriene. Deltager arbejderklassen i de imperialistiske lande f.eks. i udbytningen af den 3. verden? Og hvilken rolle spiller borgerskabet i den 3. verden politisk og økonomisk? Begge spørgsmål

⁶¹ Det forklarer han bl.a. i Amin: *Class and Nation, Historically and in the Current Crisis*. Heinemann, London 1981, s. 184. Førsteudgave på fransk samme år.

⁶² Ibid. s. 140.

⁶³ Amin: *La transition et la construction du socialisme. La leçon du Cambodge i L'Imperialisme et le développement inégal*, Minuit, Paris 1976. Amin var nok særligt opmærksom på Kampuchea, da han havde været studiekammerat med bl.a. Khieu Samphan, som var og er en af Pol Pots nærmeste medarbejdere.

⁶⁴ Emmanuel: *Myth of Development versus Myth of Underdevelopment*. *New Left Review*, nr. 85, 1974.

rækker tilbage til diskussionen i Komintern i 1920'erne. Den var blot mere nuanceret i 1920'erne, da underudviklingsteoriene – afhængigt af den enkelte forfatters synspunkter – giver automatiske svar på spørgsmålene.

Et generelt træk for alle forfatterne i denne gruppe er endvidere, at de opfatter den 3. verden som det revolutionære brændpunkt, hvor bruddet i den imperialistiske kæde først vil finde sted og socialismen kunne udvikles. Det var konklusioner, som tilsyneladende var i overensstemmelse med den samtidige historiske udvikling, der var præget af succesrige befrielseskampe i Asien og Afrika. Den senere udvikling giver grund til mindre optimisme på dette område. Underudviklingsteoriernes hovedsvaghed ligger dog snarere på et andet punkt. De var med til at fastlåse en alt for generaliseret opfattelse af den 3. verden uden større hensyntagen til mulige forskelligartede udviklinger.

5. Dependencia-teorier: den latinamerikanske skole

Selv om Frank i den vestlige verden fremstod som en af de tidligste repræsentanter for underudviklingsteorien, havde diskussionen om en afhængig udvikling da allerede længe været i gang i Latinamerika. Den historiske udvikling i Latinamerika har haft et andet forløb end i Asien og Afrika, idet denne del af verden ikke havde været formelt koloniseret, siden spanierne og portugiserne trak sig tilbage. Under og efter 1. verdenskrig skete der en forholdsvis betydelig industrialisering i Latinamerika, og denne tendens fortsatte til 1950'erne, hvor stagnation slog igennem, og den udenlandske kapitals dominans blev stadig mere åbenbar.

Dependencia-teoretikerne betragtede i højere grad end de netop nævnte afhængigheds- og underudviklingsteoretikere udviklingen fra et latinamerikansk synspunkt. Det betød, at deres analyser i højere grad tog udgangspunkt i de enkelte samfund, deres relationer til verdensmarkedet og den internationale kapital. De opstod delvis i opposition til de klassiske imperialismeopfattelser, som ikke behandlede den 3. verden særlig dybtgående, og delvis som en reaktion på borgerlige udviklingsoptimistiske opfattelser, der mente at en generel industrialisering var i gang i flere latinamerikanske lande. Det var klart for dem, at den kapitalistiske udvikling i Latinamerika ikke ville forløbe som udviklingen i Europa, og at importerstatningen, der var den mest almindelige form for industrialisering, ikke ville føre frem til en balanceret udvikling af samfundene. Stort set er dependencia-skolen karakteriseret ved at være mindre generel og rigid end f.eks. Frank, der også beskæftigede sig med Latinamerika. Inden for skolen har der udviklet sig forskellige retninger, der koncentre-

rede sig om bestemte aspekter og vurderede udviklingsperspektiverne forskelligt.⁶⁵

Den første retning ligger ret tæt op ad Franks ideer om underudvikling. *T. Dos Santos*, som er en af de mest fremtrædende inden for denne retning, kritiserer indledningsvis den udifferentierede brug af begrebet underudvikling, som skiftevis betegnede såvel traditionelle samfund, feudale samfund som feudale rester.⁶⁶ Underudvikling mente han ikke var et tilbagestående stadium før kapitalismen, men snarere en særlig afhængig form for kapitalisme. Han mente dog ikke, at denne underudviklingsproces foregik efter Franks metropol-satellit model, men snarere var skabt af interne strukturer, som var betinget af internationale afhængighedsrelationer.⁶⁷

Den anden retning er ligeledes pessimistisk med hensyn til mulighederne for en kapitalistisk udvikling i Latinamerika. Nogle forfattere i denne gruppe var mest optaget af mekanismer, der forhindrede økonomisk vækst, mens andre beskæftigede sig mere med udviklingens deformation. Generelt støttede denne gruppe synspunktet at den pågående udvikling var udtryk for stagnation.⁶⁸

Den tredje retning repræsenteres af *F. H. Cardoso* og *E. Faletti*,⁶⁹ der gik videre og sprængte rammen for de ovennævnte dependencia-opfattelser, idet en vis form for kapitalistisk udvikling var mulig efter deres opfattelse. De mente, at relationerne mellem eksterne og interne kræfter udgjorde en helhed. Det drejede sig ikke kun om eksterne former for udbytning og tvang, men om sammenfald af interesser mellem de lokale dominerende klasser og internationale klasser på den ene side over for og udfordret af lokale dominerende grupper og klasser. I nogle tilfælde kunne de lokale dominerende klasser inddrage dele af middelklassen, i andre tilfælde kunne de alliere sig med middelklasserne, arbejderklasserne og endog bønderne for at beskytte sig selv mod den udenlandske indflydelse.⁷⁰

Cardoso og Falettis bog koncentrerer sig om den konkrete historiske

⁶⁵ Gabriel Palma op. cit., s. 898-912.

⁶⁶ T. Dos Santos: *The Crisis of Development Theory and the Problems of Dependence in Latin America* (skrevet i 1969) i: Henry Bernstein (red.): *Underdevelopment and Development. The Third World today*. Penguin 1978. Førsteudgivelse i 1973.

⁶⁷ Ibid. s. 76.

⁶⁸ Bl.a. C. Furtado tilhører denne retning. Han har en del opfattelser til fælles med Amin, men er dog væsentlig tidligere end Amin. Se f.eks. Furtado: *Elements of a Theory of Underdevelopment - The Underdeveloped Structures* (fra 1964) i: Bernstein, op. cit., s. 33-43.

⁶⁹ F. H. Cardoso and E. Faletti: *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, 1977. Førsteudgave fra 1967. De sene oversættelser af dependencia-skolens værker, er en væsentlig årsag til, at den først blev kendt i den vestlige verden efter Franks og Amins arbejder.

⁷⁰ Ibid. Her citeret i Palma, op. cit., s. 910.

udvikling i Brasilien efter 1964. Politiske og klasseorienterede aspekter er tæt knyttet sammen med den økonomiske analyse. De fremhæver, at den tidligere importerstøttende industrialisering i Brasilien fra 1964 afløses af en fase præget af direkte investeringer med en »restriktiv industrialisering« og en »internationalisering af det interne marked«. Denne udvikling kalder de for en »associated-dependent development«, karakteriseret ved at statssektorerne var under ekspansion, samtidig med at multinationale foretagender dominerede de mest dynamiske sektorer af varige forbrugsgoder, og at det nationale borgerskab havde en reel betydning og indflydelse.

Selv om Cardoso og Faletti bryder med den oprindelige dependencia-skole, opfatter de ikke »associated-dependent development« som en uafhængig kapitalistisk udvikling. De understreger således den teknologiske afhængighed; det er stadig centrene, som producerer produktionsmidler og i særdeleshed de teknologisk avancerede produktionsmidler. I modsætning til f.eks. Amin finder de også, at det interne marked var under udvidelse, ikke på grund af masseforbrug, som Amin mener er nødvendigt, men som følge af et øget forbrug hos de tre hovedelementer i den »associated-dependent development«: staten, de multinationale foretagender og det lokale borgerskab.⁷¹

Med hensyn til spørgsmålet om ulige bytte, arbejder Cardoso slet ikke med dette begreb, men ligger mere på linie med de tidlige afhængighedsteorier, som Barans. Han taler f.eks. om, at de multinationale selskaber trækker store mængder af kapital ud fra periferien. Men i forhold til Baran er der dog sket en væsentlig udvikling af begrebsapparatet, hvilket hænger sammen med, at specielt et land som Brasilien havde gennemløbet en betydelig udvikling fra Barans artikel i 1952 til Cardoso og Falettis analyse i 1967. Alt i alt kom Cardoso og Falettis analyse til at stå som et første vendepunkt i den teoretisk orienterede litteratur, som i denne periode ellers var præget af generelle underudviklings- og totale afhængighedsperspektiver.

6. Verdensmarkedsteorier og kapitalens internationalisering

Fra midten af 1970'erne kom en række nye teorier, der stod i skarp kontrast til afhængighedsteoriene. De nye teorier og analyser havde en noget forskellig karakter med vægten på andre sider af den internationale udvikling. Ligesom tidligere kom teorierne, efter at nye historiske

⁷¹ Cardoso behandles nærmere i Palma op. cit., og i Knud Andersen m.fl.: *Afhængighedsteori. En kritisk fremstilling af latinamerikanske teorier om afhængighed og underudvikling*. Forlaget Politica, Århus 1979, s. 167-80.

tendenser var slået igennem på verdensmarkedet og i den internationale økonomi. Da hovedobjektet ikke længere var udviklingen i den 3. verden, men i højere grad den internationale økonomi med udgangspunkt i kapitalakkumulationen i de udviklede kapitalistiske lande, var den dominerende tendens ekspansionen i det internationale økonomiske system. Samtidig viste en række lande i den 3. verden vækstrater i forarbejdningsindustrien af en sådan størrelse og kontinuitet, at det med udgangspunkt i den industrielle sektor var vanskeligt af afvise, at en form for industrialisering fandt sted.

De tyske verdensmarkedsteorier var dem, der fik størst indflydelse i Danmark. I England var Bill Warren begyndt af kritisere underudviklingsopfattelsen. Han mødte stærk modvind i midten af 1970'erne, men da hans store værk udkom i 1980, var paradigmeskiftet nået så vidt, at det indgik som en del af kritikken, der i mellemtiden havde rejst sig mod afhængigheds- og underudviklingsteoriene. Begge opfattelser – den tyske og den engelske – vender tilbage til Marx som udgangspunkt for deres analyser. Udover disse to tendenser vil dette afsnit specielt behandle de markanteste nyere nordiske bidrag, som ligeledes lægger afstand til underudviklingsteoriene. Det drejer sig om Bo Gustafsson, Christer Gunnarsson, Henrik Secher Marcussen og Jens Erik Torp samt afslutningsvis om John Martinussen og Gorm Rye Olsen. De to sidstnævnte når gennem en analyse af den perifere stat frem til en teoriopfattelse, der på mange måder supplerer de andre opfattelser, som gør op med underudviklingsteoriene, skønt deres synsvinkel er en anden.

De tyske verdensmarkedsteoretikere repræsenteres af *Christel Neusüss*⁷² og *Klaus Busch*.⁷³ Deres værker fra henholdsvis 1972 og 1974 tager udgangspunktet i Marx' »Kapitalen«. På grundlag af værdiloven analyserer de kapitalens internationalisering. Deres hovedtese er, at kapitalens internationalisering kommer til udtryk på anden måde end kapitalens stadige ekspansion inden for nationale grænser. Der sker en række begrænsninger i værdilovens funktion, når kapitalen internationaliseres og ekspanderer over de nationale grænser. Neusüss henviser til valutaregulering og andre statslige indgreb, men også til det forhold, at lønningerne er lavere, arbejdstiden længere og udbytningsgraden dermed højere i de mindre udviklede lande. De tilbagestående kapitaler opnår således på trods af den relative værdiforringelse af deres varer på verdensmarkedet en profitrate, der tillader dem at konkurrere med de

⁷² Christel Neusüss: *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals*. Erlangen 1972. På dansk: *Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked*. Kurasje, København 1976.

⁷³ Klaus Busch: *Die Multinationale Konzerne*, op. cit., 1974.

udviklede kapitaler.⁷⁴ Busch ser den væsentligste modifikation i kapitalens frie bevægelighed på verdensmarkedet i det han kalder valutakursmekanismen. Da Busch er den af de to forfattere, der behandler relationerne til den 3. verden grundigst, skal dette begreb, som indgår som et centralt led i hans teori, følges lidt nærmere:

Ifølge værdiloven vil arbejdet i vareproducerende samfund antage værdiform, og den mængde abstrakt menneskeligt arbejde, der er nedlagt i produktfremstillingen er grundlaget for at sammenligne de forskellige produkter med hinanden. Kun det samfundsmæssigt nødvendige arbejde har værdidannende karakter, og størrelsen af det kvantum arbejde, der på et givet tidspunkt anerkendes som samfundsmæssigt nødvendigt, er bl.a. afhængigt af produktivkræfternes udviklingsniveau. Når produkter fra forskellige nationer konkurrerer på verdensmarkedet, forskydes det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, og der dannes internationale værdier. Når kapitalerne konkurrerer over de nationale skranker, bliver valutakursen et udtryk for grænsepæle for den nationale cirkulationssfære. Varerne, der forlader denne cirkulationssfære, må gennemgå en metamorfose, som kan fremtræde som noget ydre, hvor prisen ikke længere udtrykkes i den nationale valuta, men i udenlandsk eller international valuta. På baggrund af produktivkræfternes forskellige udviklingsniveau, mener Busch, at denne metamorfose er af særlig betydning. De mest udviklede nationer vil realisere en langt større varemængde på verdensmarkedet og dermed opnå overskud på handelsbalancen. Det omvendte gælder for de mindre udviklede lande. Da disse ulige varekapital-relationer formidles over den nationale cirkulationssfære, sættes en række valutamekanismer i gang. I et økonomisk system som Bretton Woods-aftalerne med faste vekselkurser, vil den tendensielle udvikling gå i retning af at den højere udviklede nation revaluerer sin valuta, hvorved varer fra dette land får højere internationale prisudtryk – og omvendt når det gælder den lavere.⁷⁵ Busch mener, at arbejdsværdigrundlaget for disse penge- og prisbevægelser kan illustreres ved tre lande A, B og C, som har forskelligt udviklede produktivkræfter. En national arbejdsdag i land A, som producerer med den højeste grad af arbejdsproduktivitet, vil f.eks. komme til udtryk som 2 universelle arbejdsdage. 1 arbejdsdag i land B vil svare til 1 universel arbejdsdag, og 1 national arbejdsdag i land C til ½ universel arbejdsdag. Forholdet mellem A, B og C vil således bliver 2:1:½. Denne form for ulige

⁷⁴ Neusüss: *Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked*. Kurasje, København 1976, s. 135.

⁷⁵ Busch op. cit., s. 13-15, 34-39.

arbejdskvanta kan stort set sammelignes med Emmanuels første type af ulige bytte. Busch mener ikke, at det ægte ulige bytte i Emmanuel'sk forstand, hvor lønningerne er forskellige i u- og i-lande, har aktualitet. Arbejderne i de udviklede kapitalistiske lande har tilkæmpet sig de højere lønninger, og de deltager derfor ikke i udbytningen af den 3. verden.⁷⁶ Konsekvensen af valutakursmekanismen bliver, at de økonomisk svagere udviklede nationer beskyttes mod de højest udviklede nationers konkurrence. I de højest udviklede lande påtvinges de undergennemsnitlige produktionsgrene så høje internationale priser, at de kan udkonkurreres af tilsvarende brancher i mindre udviklede lande, og i de mindre udviklede lande beskytter valutamekanismen ikke i tilstrækkelig grad de undergennemsnitlige produktionsgrene, som vil blive udkonkurreret i den internationale kamp.⁷⁷ Dette udgør en væsentlig forskellig opfattelse i forhold til Emmanuel. Busch' væsentligste anke over for Emmanuel og Amin er på denne baggrund dels deres opfattelse, at der dannes en generel profirate på verdensmarkedet, og dels at der eksisterer internationale produktionspriser som udtryk for denne gennemsnitsprofirate. For det første, hvis der fandtes en gennemsnitlig profirate, ville det logiske resultat blive en stærk kapitaleksport til og en forceret akkumulation i den 3. verden for at udvikle produktivkræfterne der. Når dette ikke sker, skyldes det værdilovens modifikation på verdensmarkedet og valutakursmekanismen. For det andet mener han ikke, at det er produktionspriser, men internationale markedsværdier, der sætter sig igennem på verdensmarkedet.⁷⁸ Underudviklingen i den 3. verden skyldes ifølge Busch dels forskellig specialisering i den internationale arbejdsdeling, hvor u-landene ofte har været råvareproducerende, og dels det forhold at der er skabt specielle produktionsstrukturer af kolonialisme og imperialismen – med eksport af et eller få råstoffer. Sammen med det ulige bytte, som er institutionaliseret i handelen mellem i- og u-lande, brede underudviklingsprocesser sig.⁷⁹

Selv om Busch' og Amin/Emmanuels videnskabs- og begrebsopfattelser må siges at være ret forskellige, kan de i princippet blive enige om, at der eksisterer underudvikling, og at der foregår et ulige bytte. Men hermed er lighederne slut. Busch ser ingen automatisk underudviklingsrelation mellem center og periferi, og han arbejder heller ikke med underudviklingsmodeller. Hans opfattelse af, hvad der skal gøres i den 3. verden for at komme ud af underudviklingen, viser, at han udmærket kan

⁷⁶ Ibid. s. 68.

⁷⁷ Ibid. s. 43.

⁷⁸ Ibid. s. 68-69.

⁷⁹ Ibid. s. 87.

forestille sig udviklingsprocesser sat i gang. Det kan ske gennem en industrialiseringspolitik, hvor de mere avancerede brancher beskyttes ved at gennemføre en beskyttende toldlovgivning og ved at forstærke valutamekanismen.⁸⁰ Denne opfattelse adskiller sig stærkt fra Amins forslag om at afskære forbindelsen til verdensmarkedet.

Busch fremhæver en række årsager til at kapitalen eksporteres til den 3. verden og medvirker til disse landes industrialisering. For det første forsøger industrikapitalen gennem direkte investeringer i den 3. verden at omgå de beskyttelsesmekanismer, som de fleste u-lande har gennemført i forbindelse med importerstatningspolitikken. I begyndelsen efter den 2. verdenskrig gik disse investeringer først og fremmest til forbrugsvarerindustrier, men senere også til halvfabrikata. Det næste skridt er investeringer i alle former for industrielle produkter.⁸¹ For det andet investeres kapital fra lavproduktive virksomheder i de kapitalistiske lande til arbejdsintensive industrier i de mindre udviklede lande. Disse industrier vil have særlige fordele ved at flytte en del af produktionen til underudviklede lande.⁸² For det tredje investeres kapital i råstofudvinding i de underudviklede lande. Inden for denne sektor er produktiviteten høj, så investeringer skyldes først og fremmest naturgivne forhold, f.eks. tilstedeværelsen af olie. Den første af de nævnte årsager mener Busch er den afgørende for kapitaleksporten fra de kapitalistiske lande. Hvis det ikke var for importerstatningspolitikken i de mindre udviklede lande, mener han ikke det overhovedet var nødvendigt at eksportere kapital, fordi de udviklede lande selv kan absorbere kapitalakkumulationen. Tilsvarende mener Amin, at der eksisterer en dynamisk ligevægt i det kapitalistiske center, og årsagen til, at kapitalen ekspanderer til den 3. verden, er kapitalens stræben efter maksimal profit.⁸³ Det er et gennemgående træk i Amins bøger, at han vurderer profitraten som værende langt højere i periferien end i centret. Det sætter Busch dog et spørgsmåltegn ved, for nok er lønningerne betydelig lavere, men til gengæld er arbejdsproduktiviteten også lavere, og der er en række andre omkostninger, som ikke skal betales i de udviklede lande. Den afgørende forskel på arbejdsomkostninger finder Busch således ikke i alle tilfælde,⁸⁴ og profitraten vil således reelt være lavere inden for visse brancher.

Amin og Busch kom i 1970ernes debat til at stå som eksponenter for

⁸⁰ Ibid. s. 93.

⁸¹ Ibid. s. 231-32.

⁸² Ibid. s. 241-42.

⁸³ Samir Amin: Imperialismens krise. Oktober nr. 5, 2 årg., marts 1976 s. 17. Oprindeligt publiceret i Minuit no. 14, maj 1975.

⁸⁴ Busch op. cit., s. 237.

uforenelige opfattelser, som konfronterede hinanden. Den mest indlysende kontrovers gjaldt spørgsmålet om, hvorvidt udviklingen i den 3. verden var blokeret eller om den var i gang. Den bagvedliggende videnskabsopfattelse repræsenterede kontroversen mellem dette at tage udgangspunkt i produktionsmåderne og deres sammenføjning, dvs. udgangspunkt i produktionssfæren, eller i verdensmarkedsteorien. Den sidstnævnte tog udgangspunkt i værdiloven og produktionsforholdene i de udviklede kapitalistiske lande og forsøgte at overføre »kapitalens logik« på verdensmarkedet. Da verdensmarkedet stod i centrum for analyserne, blev denne skole nok i højere grad end rimeligt betragtet som arbejdsende med cirkulationssfæren. Da det er uomtvisteligt, at kapitalens logik ikke uden modifikationer kan overføres til den 3. verden, betød det at verdensmarkedsteorien ikke havde meget at sige om den 3. verden bortset fra de tendenser til industrialisering, der fandt sted. På den anden side er Amin nok også blevet misforstået i den forstand, at han har taget analytisk udgangspunkt i produktionsmåderne. For selv om han bruger begrebet produktionsmåder og analyserer deres abstrakte hovedformer i »Den ulige udvikling«, kan der ikke herske tvivl om, at hans center-periferi relation, hvor centret dominerer periferien, er den fremherskende relation i stort set alle hans værker. Som nævnt ovenfor, mener jeg ikke, at der findes teoretisk belæg for denne opfattelse af relationer mellem center og periferi. Der fandtes måske visse empiriske undersøgelser, som støttede denne opfattelse, men i de sidste årtier kan man finde ligeså mange undersøgelser, der peger den modsatte vej.

Trods de væsentlige og grundlæggende modsætninger mellem Amin/Emmanuel og Busch er det alligevel slående at se, hvor stor enighed der findes mellem de to opfattelser på konkrete punkter: eksistensen af underudvikling, det ulige bytte og kapitalens ligevægt i de udviklede lande – for at tage nogle eksempler. Formodentlig har Busch været påvirket af underudviklingsparadigmet i den forstand, at opfattelsen af et skarpt skel mellem i- og u-lande var en næsten uomgængelig del af den akademisk-marxistiske tankegang. At der er en logisk sammenhæng og konsistens i Busch' opfattelse er ubestrideligt, men han lider på mange måder af de samme svagheder som Emmanuel, at der er for mange faste faktorer i hans fremstilling. Hvis nogle af forudsætningerne falder sammen, vil det trække mange andre vurderinger med sig. Selv om man kan være enig i, at kapitalen udvikler sig efter en vis logik, og at kapitalen internationaliseres i den 3. verden, betragter Busch nok udviklingen for økonomisk logisk, specielt i relation til den 3. verden. Der kan være rimelighed i at argumentere for, at nationalgrænserne sætter nogle skel for kapitalens frie cirkulation. Valutakursmekanismen bliver dog i for høj

grad en hokus-pokus mekanisme, der forklarer alle forskellene på de kapitalistiske lovmæssigheder på det nationale og internationale niveau.

Afslutningsvis må det siges, at Busch' teori rent faktisk har været bedre i stand til at afdække nogle af de udviklingstendenser, som finder sted i dag, end underudviklingsteorien. Den er mindre mekanisk og bevæger sig – omend på et abstrakt – så på et mindre generaliserende niveau.

I England indledte *Bill Warren* sit fundamentale opgør med underudviklings- og afhængighedsopfattelserne i en artikel fra 1973 i *New Left Review*.⁸⁵ Hans hovedgrundlag er en tilbagevenden til Marx' opfattelse af kapitalens ekspansion og revolutionering af produktionsforholdene som en progressiv kraft. Med dette som udgangspunkt understregede Warren, at der var sket en kraftig udvikling i den 3. verden efter den 2. verdenskrig. I sin bog »Imperialism, The Pioneer of Capitalism«, som blev redigeret og udgivet i 1980 efter hans død, tilbageviste han på grundlag af logisk sans og emperi en række af underudviklingens hoveddogmer ét efter ét. Han arbejdede ikke med en samlet generel teori, men fremdrager en række tendenser for udviklingen på globalt plan, der må tages hensyn til ved teoridannelsen. Da hans fremstillingsform er meget empirisk præget, skal her kun nævnes nogle af hans hovedpunkter. For det første fremhæver han, at BNP pr. capita i den 3. verden er steget og den generelle velfærd blevet forbedret. For det andet mener han, at der nu er en tendens til en mere lige indkomstfordeling, og at den stærke ulighed, som underudviklingsteoretikerne taler om, er specifikt knyttet til de tidlige vækststadier. For det tredje er der sket en hurtig industrialisering i den 3. verden med en voksende eksport af industrivarer, og denne fremvækst af en moderne fremstillingssektor opfatter han som afgørende for at eliminere underudviklingen. For det fjerde siger han, at spørgsmålet om marginalisering og underbeskæftigelse, specielt når det gælder arbejdsstyrken i den informelle sektor, ikke er en relevant betragtning. Han finder ikke tendenser til at denne sektor ekspanderer, og han analyserer den som et supplement til den industrielle sektor der indeholder både dynamiske, innoverende og akkumulerende tendenser.⁸⁶ Landbruget er hidtil blevet overset, mener han, og det har været vanskeligt at ændre og omforme landbrugets strukturer, men selv her foregår der nu en kraftig og accelererende udbredelse af kapitalistisk landbrug. Endelig fremhæver Warren en række sociale indikatorer, som peger i gunstig retning som den voksende levealder, den faldende børnedødelighed, den udvidede skolegang m.v.

⁸⁵ Warren: *Imperialism and Capitalist Industrialization*, *New Left Review*, nr. 81, sept.-okt. 1973.

⁸⁶ Warren: *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, op. cit., s. 216.

Det er let at rette kritik mod Warren på en række punkter. Hans statistiske materiale, som oftest fra Verdensbanken og andre internationale organisationer, er usikkert angående den 3. verden, især når det gælder sociale indikatorer og f.eks. den informelle sektor. Desuden dækker det meste af hans materiale perioden, før den økonomiske krise satte ind i midten af 1970'erne. Endelig koncentrerer han sig ofte om de mest udviklede lande i den 3. verden og generaliserer ud fra dem. Trods disse svagheder og hans lidt rosenrøde »kapitaloptimisme« har Warren effektivt stillet spørgsmålstejn ved en række hovedpunkter i underudviklingsteoriene, og han mener grundlæggende betragtet, ligesom Busch, at en kapitalistisk udvikling og industrialisering i høj grad er mulig i den 3. verden.

7. Nyere skandinaviske bidrag

Inspireret af de tyske og engelske skoler er afhængighedsteoriene også blevet kritiseret fra skandinavisk side. *Bo Gustafsson* går endog nogle skridt videre end Warren.⁸⁷ Han fremhæver i en artikel fra 1978, at underudviklingen ikke længere er den dominerende faktor i den 3. verden. Det tidligere underudviklingsproblem forbandt han først og fremmest med det forhold, at der kom for lidt kapital til den 3. verden før disse landes formelle selvstændighed. Siden 1945 har 80 lande opnået at få deres selvstændighed, og fra dette tidspunkt begyndte industrialiseringen. I de første år foregik denne ved importerstøtning, men fra omkring 1960 blev en eksportorienteret industrialisering stadig mere udbredt. Gustafsson lægger vægt på, at vækstraterne er meget højere i den 3. verden end i de kapitalistiske lande, og selv for den meget langsommere voksende landbrugsproduktion hævder han, at pr. capita-produktionen i denne del af verden skulle være steget med 30-40% i hvert af tiårene siden 1945.⁸⁸ I modsætning til hvad mange for 20 år siden forventede, er det for Gustafsson ikke en socialistisk udfordring, som den aldrende kapitalisme i dag står over for, men en ny, ekspansiv og aggressiv kapitalisme. Den erobrer markedsandele på grund af dens lette adgang til råvarer, lave lønninger og en hurtig anskaffelse af moderne teknologi.⁸⁹

Artiklen virkede provokerende ved fremkomsten i 1978, men selv i dag repræsenterer Gustafssons synspunkter en af de mest rigide udviklingsopfattelser. Med en håndvendig løser hans stærkt »kapital-positive« syn

⁸⁷ Bo Gustafsson: Imperialism, tredje världen och historiens list. Ekonomisk Debatt, nr. 5, 1978, s. 333-341.

⁸⁸ Ibid. s. 335.

⁸⁹ Ibid. s. 340.

de fortsatte problemer med ulighed og udbytning i den 3. verden. Disse vil nemlig forsvinde med udviklingen. I løbet af nogle år vil landene i den 3. verden komme på højde med den udviklede verden – og måske endog overgå denne!

En anden kritisk svensk økonomisk historiker, *Christer Gunnarsson*,⁹⁰ når frem til betydeligt mindre dramatiske konklusioner. Han er ikke kun interesseret i generelle makroøkonomiske træk, men kombinerer disse med de konkrete samfundsforhold i den 3. verden. Dernæst var nye tendenser begyndt at gøre sig gældende i den internationale økonomi med oliekrise og en vis regression, da Gunnarsson i 1980 offentliggjorde sin artikel. Der var nu ikke længere empirisk grundlag for at fremhæve, at den altdominerende tendens i verdensøkonomien og den 3. verden var udvikling.

Gunnarsson mener ikke, at de neo-marxistiske afhængigheds- og underudviklingsteorier har rødder i den marxistiske tradition.⁹¹ Med støtte i Lenin⁹² finder han, at den fundamentale konflikt i systemet er akkumulations- og produktionskapacitetens tendens til at overskride forbrugskapaciteten. Det er denne konflikt, som fører til overproduktion og krise. På grund af kapitaloverskud og manglende investeringsmuligheder må kapitalismen fortsat søge ud i nye områder.⁹³ I modsætning til underudviklingsteoretikere som Frank og Amin mener Gunnarsson, at forholdene i den 3. verden ikke kan betegnes som en perifer kapitalisme, men snarere karakteriseres ved, at den kapitalistiske produktionsmåde endnu ikke er blevet udviklet. Han mener, at Lenin undervurderede hindringerne for kapitalens bevægelsesfrihed i særdeleshed i den 3. verden. Medens den af kolonialismen monopoliserede handel udvikledes og blev af stor betydning for udviklingen i den 3. verden, forblev kapitalens gennemtrængning af samfundsstrukturen af mindre betydning.⁹⁴ Ligesom Gustafsson fremhæver Gunnarsson betydningen af den koloniale monopolhandels nedbrydning under afkoloniseringsperioden efter 2. verdenskrig. Men han er ikke enig med Gustafsson i, at den nuværende tendens til kapitalistisk udvikling går hurtigt og smertefrit, og slet ikke i at den truer den vestlige industristruktur. Den pågående industrialisering med udbredelsen af kapitalistiske produktionsforhold i den 3. verden ser han som et udtryk for kapitalens internationalisering.

⁹⁰ Christer Gunnarsson: *Imperialismen och världens industrialisering*. Zenit nr. 64, februar-marts, 1980.

⁹¹ Ibid. s. 24.

⁹² Selv om jeg i denne fremstilling har givet et mere nuanceret billede af Lenin, er han nok af de fleste blevet fortolket som den kapitaloptimistiske holdnings ypperste repræsentant.

⁹³ Ibid. s. 25.

⁹⁴ Ibid. s. 27.

Industrialiseringen har imidlertid medført, at den 3. verden er blevet mere afhængig af den kapitalistiske verdensøkonomi. Kriserne i den kapitalistiske økonomi vil ramme den 3. verden hårdere, jo tættere integrationen er. Desuden fremhæver han tendenserne til nye modsætninger mellem de såkaldte NIC-lande (Newly Industrialized Countries), som tidligt begyndte en industrialisering, og de lande, hvor industrialiseringen fortsat er beskeden. Angående landbruget og de sociale følger af industrialiseringen er Gunnarsson anderledes pessimistisk end Gustafsson og Warren: industrialiseringen løser ikke fattigdomsproblemet. Det vil være nødvendigt med en faglig og politisk kamp for at forbedre forholdene for arbejderklassen.⁹⁵

Gunnarsson repræsenterer et mere moderat opgør med underudviklings- og afhængighedsteorierne. For selv om han afviser deres teoretiske grundlag og ikke finder statiske relationer mellem center og periferi, mener han, at der fortsat er afgørende forskelle mellem de udviklede kapitalistiske lande og den 3. verden. Han er et godt eksempel på den nok i dag dominerende opfattelse, at der på den ene side foregår en industrialiseringsproces i den 3. verden, men at der på den anden side er en række faktorer i den internationale økonomi og i selve strukturen i den 3. verden, som modvirker denne tendens og skaber nye modsætninger. Denne mere nuancerede opfattelse er imidlertid heller ikke uden problemer. Som teori betragtet er den anderledes løst bygget op og ad hoc præget end de kritiserede underudviklingsteorier.

En dansk version af kritikken af afhængighedsteorien, *Henrik Secher Marcussen og Jens Erik Torps »Internationalization of Capital: Prospects for the Third World«* fra 1982 griber fat i nogle af de samme forhold som Gunnarsson, men lægger i højere grad vægt på en analyse af kapitalakkumulationen i centerlandene.⁹⁶ Herunder omfattes, hvordan reproduktionen af den perifere kapital indgår i centerkapitalens reproduktion, og hvorledes disse to processer sætter grænser for og influerer udviklingen i periferien. Med udgangspunkt i kapitalakkumulationen i centerlandene med hovedvægt på Europa opdeler de to forfattere udviklingen fra 1958 i tre faser. I den første fase fra 1958 til 1962 foregik internationaliseringen af kapitalen især inden for Europa. Her var investeringsmulighederne gode og konkurrencen fra USA relativt svag, fordi USAs økonomi for en væsentlig del var indrettet på behovene fra Koreakrigen. I forhold til den 3. verden fandtes der fortsat en del traditionelle kolonirelationer, hvilket

⁹⁵ Ibid. s. 37.

⁹⁶ Henrik Secher Marcussen og Jens-Erik Torp: *Internationalization of Capital: Prospects for the Third World. A Re-examination of Dependency Theory*. Zed Press, London 1982.

gav moderlandene – især Frankrig og England – eksklusive fordele, som medførte at svagere europæiske virksomheder blev beskyttet mod stærkere europæiske og amerikanske kapitalgrupper. De udenlandske investeringer i periferien havde på denne baggrund kun en marginal betydning.⁹⁷

Den anden fase fra 1963 til 1973 prægedes af en stadig accelererende koncentration og centralisering. Inden for Fællesmarkedet havde kapitalen mulighed for at bevæge sig friere landene imellem. Men der kom også kapital udefra, og især de amerikanske investeringer blev af stor betydning for tendensen til internationalisering i Fællesmarkedet. Til periferien skete en kraftig ekspansion i kapitaleksporten fra Vesttyskland, USA og Japan, mens Frankrig og England – nu da stort set alle kolonirelationer var afviklet – orienterede sig mere mod Europa og USA. Kapitaleksporten til den 3. verden gik for en væsentlig del til råstofudvinding og importerstøttende virksomheder.⁹⁸

Den tredje fase begyndte i 1974. Den var præget af økonomisk krise, og investeringerne rettedes nu først og fremmest mod rationaliseringer. Investeringsmulighederne i Europa var blevet begrænsede og interessen for at investere i periferien voksede. Vesttyskland, USA og Japan udbyggede deres kapitaleksport, og England og Frankrig begyndte efterhånden at komme med. Kapitaleksporten fra centret fik mere og mere karakter af transnationalisering med store og voksende direkte investeringer i periferien. Mens investeringerne omkring 1960 for en stor del udgjordes af bistandshjælp og private investeringer, tog de i slutningen af 1970'erne i langt højere grad form af private banklån.⁹⁹ Stadig flere investeringer placeredes i industri i den 3. verden, i 1978 ca. 1/3, selv om oliesektoren med en tilsvarende andel fortsat var en væsentlig sektor. Nye investeringsformer som f.eks. nøglefærdige virksomheder var yderligere med til at fremme en hurtig industrialisering i flere perifere lande. Samtidig ændredes handelsstrukturerne. Eksporten fra center til periferi blev i stigende omfang præget af kapitalgoder, mens eksporten fra periferi til center af industrivarer voksede hurtigt (fra 17% af den samlede eksport i 1960 til 50% i 1978, hvis olieeksporten fraregnes).¹

⁹⁷ Ibid. s. 20-21.

⁹⁸ Ibid. s. 21-22.

⁹⁹ Ibid. s. 27 fig. 1.

¹ Marcussen og Torp: *Industrien og u-landene i: Peter Neersø og Arne Wangel: For en solidarisk u-landspolitik. Mellemfolkeligt Samvirke 1982, s. 31 tabel 1.* En tilsvarende, mindre udbygget tabel findes i Marcussen og Torp: *Internationalization of Capital* s. 28, men her er tallene for eksporten af forarbejdede varer fra periferi til center udregnet *inklusive* olie; dermed dækkes over tendensen, fordi olieeksporten er så dominerende, at små udsving indenfor denne ændrer det totale billede.

Denne ændrede handelsstruktur viser at en eksportorienteret industrialisering med kapitalistiske produktionsprocesser har udviklet sig i flere af de perifere lande. Det er denne tendens, som populært kaldes den nye internationale arbejdsdeling.²

Ved siden af kapitalens internationalisering lægger de to forfattere vægt på den perifere stats rolle i udviklingen, idet industriborgerskaberne er meget svage i den 3. verden. De opfatter direkte statsinvesteringer til fremme af en intern industrialisering som en uafhængig og vigtig faktor for etableringen af kapitalistiske produktionsrelationer.³ Marcussen og Torp finder, at det er nødvendigt med et paradigmeskift, når det gælder underudviklingsteoriens opfattelse af den blokerede kapitalakkumulation. De argumenterer også for, at begreberne center og periferi måske bør omdefineres, således at den øverste del af det internationale produktionshierarki ikke kun opererer i den vestlige verden, men også omfatter et begrænset antal lande i den 3. verden.⁴ De nye former for internationalisering af kapitalen har medført en differentiering af landene i periferien, og det er kun et fåtal af lande, der foreløbig har fået lagt et grundlag for en kapitalistisk udvikling.

Forfatternes sammenkædning af kapitalens internationalisering og den perifere stats rolle udgør for mig at se ikke nogen integreret teori. Den første faktor – kapitalens internationalisering – er en videreudvikling af verdensmarkedsteorien. Hvor Busch arbejdede med en ret teoretisk abstrakt model med udgangspunkt i værdiloven, benytter Marcussen og Torp en model, der sætter focus på, hvordan center og periferi gensidigt påvirker hinanden. Men først gennem deres historisk-konkrete analyse får modellen dynamik. Den anden faktor er den perifere stat, som inddrages i analysen for at vise de dynamiske, men forskelligartede indgreb de perifere stater kan anvende. Det svageste punkt er alligevel delvis det samme som Busch's: at det er vanskeligt at se, hvor den ikke-kapitalistiske sektor kommer ind i teorien.⁵

Netop spørgsmålet om den perifere stats rolle i udviklingen og

² De to forfattere bygger i denne forbindelse på F. Fröbel, J. Heinrichs og O. Kreye: *Die neue internationale Arbeitsteilung*. Rowohlt 1977. Værket har en central plads i den nyere internationale forskning.

³ Marcussen og Torp, 1972 s. 158.

⁴ Ibid. s. 30.

⁵ H. S. Marcussen har dog sammen med Mogens Buch-Hansen arbejdet videre med dette problem i *Contract Farming and the Peasantry I: Review of African Political Economy*, nr. 23, 1982.

industrialiseringen i den 3. verden er hovedtemaet i *John Martinussens*⁶ og *Gorm Rye Olsens*⁷ bidrag til debatten fra begyndelsen af 1980'erne. De kommer begge fra statskundskab i Århus, og det faglige udgangspunkt taget i betragtning er det ikke overraskende, at deres model, der først blev skitseret i Martinussens disputats fra 1980, først og fremmest fokuserer på statens rolle. De placerer staten i en multidimensional ramme, der omfatter det enkelte perifere samfunds økonomiske og sociale grundforhold og klasseforhold. Staten griber dels ind i de internationale relationer som udenrigshandel og investeringer, dels nationalt over for den kapitalistiske sektor bl.a. industrien, i forholdet mellem den kapitalistiske og den ikke-kapitalistiske sektor og endelig over for den ikke-kapitalistiske sektor, herunder landbruget.⁸

Forfatterens tese er, at de perifere samfund bevæger sig gennem tre hovedfaser hen mod større grad af selvcentrering. I den første fase er staten svag, der er stort set ingen industri og centerborgerskabet er den dominerende klasse. I denne fase er kapitalismen kun etableret i cirkulationssfæren, og udenrigshandelen består stort set i bytte af råvarer fra periferien med forbrugsvarer fra centret. I den anden fase er staten bedre organiseret. Der etableres en række forbrugsvareindustrier, det være sig indenlandsk eller udenlandsk kontrollerede, og det nationale borgerskab begynder at true centerborgerskabets position. Produktionsssfæren gennemtrænges gradvis af kapitalistiske former, og stadig mere af udenrigshandelen består af eksport af færdigvarer og halvfabrikata og import til forbrugsvareindustrien. I den tredje fase griber staten aktivt ind i de samfundsmæssige processer. Der oprettes produktionsmiddelindustrier, og det nationale borgerskab bliver den dominerende klasse. Kapitalistiske produktionsprocesser dominerer, omend den tidligere kapitalafhængighed afløses af en teknologiafhængighed.⁹ Udenrigshandelen er i endnu større grad domineret af færdigvarer og halvfabrikata, mens importen nu også omfatter inputs til basisindustrien. Som en hovedlinje er den perifere stats muligheder for at fremme en selvcentreret

⁶ John Martinussen: *Staten i perifere og postkoloniale samfund. Indien og Pakistan*. En historisk-konkret analyse med teorigenererende sigte. Bind 1-4, Forlaget Politica, Århus 1980. På baggrund af denne voluminøse disputat har Martinussen bl.a. skrevet artiklen *Om økonomiske og sociale forudsætninger for staternes økonomiske politik i den tredje verden*, *Den Ny Verden* 3-4 1980, s. 30-59. I denne artikel tager han afslutningsvis nogle problemer op, som blev rejst i forbindelse med forsvaret af disputatsen.

⁷ Gorm Rye Olsen: *Industripolitik i perifere samfund. I: G. R. Olsen (red.): Industripolitik og industriudvikling i den tredje verden*. Forlaget Politica, Århus 1982, s. 9-69.

⁸ For en mere konkret gennemgang henvises til forfatterens egne værker, da de er præget både af en særlig fagterminologi og af en detalrigdom, der ikke kan gengives i denne korte oversigt.

⁹ Martinussen: *Den Ny Verden*, op. cit. s. 47.

udvikling hos Martinussen og Olsen determineret og begrænset af landets økonomiske og sociale udviklingsniveau, og den perifere stats muligheder for at gribe ind i de samfundsmæssige processer stiger i takt med – eller hurtigere end – samfundets økonomiske og sociale udvikling.¹⁰

Denne model bidrager til en forståelse af den 3. verden som en varieret gruppe af lande, hvor udviklingen er på et højst forskelligt niveau, både med hensyn til intern og ekstern reproduktion. Det nationale borgerskabs styrke er f.eks. vidt forskelligt i de enkelte lande i den 3. verden. Men hvis teoriens antagelser for håndfast omsættes til en udviklingsmodel for den 3. verden, hvor udviklingen går fra fase 1 til fase 3, kan modellen blive lige så blokerende for en nuanceret opfattelse af den 3. verden som den tidligere center-periferi model. Specielt fase 3 er indtil videre en sjældent forekommende variant, bortset måske fra Indien, som modellen er udviklet over. De andre lande som måske kan placeres i denne gruppe – Sydkorea, Mexico og Brasilien – er på en række punkter stærkt forskellige fra Indien. Desuden gælder det også for deres model, at sammenhængen mellem de politiske og økonomiske tendenser er forholdvis løst specificeret og med et tautologisk anstrøg. Dette medfører, at det er vanskeligt at lokalisere samfundenes dynamik, og at den dynamik forfatterne selv fremhæver ligger i statens næsten autonome placering. Samspillet med og begrænsningerne af det internationale system og dette systems dynamik tillægges en for uvæsentlig betydning, hvilket nok er en væsentlig årsag til at deres teori kan lede til mekaniske opfattelser af faste udviklingsstadier.

8. Konkluderende bemærkninger

Af denne historiografiske gennemgang vil det være fremgået, at stort set alle de nævnte teorier tydeligt bærer præg af at være udviklet i historisk specifikke perioder. Man kan endog sige, at de fleste teorier først er udviklet, når den pågældende periodes hovedtræk har været markante gennem et stykke tid, og at de således kan virke som en efterrationalisering og systematisering efter, at en ny udviklingstendens er slået igennem. Det er for så vidt ikke overraskende, men i hver periode har der været en tendens til at opfatte de på det givne tidspunkt herskende tendenser og dertil knyttede teoretiske opfattelser som noget permanent.

Der er to hovedperioder i dette århundrede, som jeg finder det væsentligt at skelne imellem: den koloniale og den post-koloniale. Allerede på dette punkt kan der ikke gives faste årstal, da perioderne varierer fra kontinent til kontinent, men generelt kan man – bortset fra

¹⁰ Ibid: s. 49 og Olsen: op. cit. s. 66-68.

Latinamerika – bruge den 2. verdenskrig som en skillelinie. De store koloniimperier havde før krigen en betydelig kontrol over, hvilken politik, der skulle føres i deres monopoliserede udviklingsområder. Derfor blev verden væsentlig mere internationaliseret efter den formelle kolonialismes ophør. Men det er ikke ensbetydende med, at udviklingen i koloniperioden ikke har nogen betydning for den post-koloniale periode. Tværtimod var der allerede i denne periode betydelige forskelle, og ideen om, at de økonomiske og sociale grundforholds forskelligheder bl.a. påvirkes af forskellige koloniseringsformer og -politik, må være væsentlig af fastholde og uddybe.

Det, der nok kan undre i den teoretiske sammenhæng er, at de klassiske imperialismeteorikere i så ringe grad opholdt sig ved den formelle koloniserings betydning. Formodentlig skyldes det, at deres focus ikke var den 3. verden, men akkumulationen i de kapitalistiske lande og kapitalens ekspansion herfra. Det kan også være, at de havde svært ved at forestille sig et mere globalt kapitalistisk system uden kolonisering, da de mente, at koloniseringens afskaffelse ville ske gennem en verdensrevolution og dermed det kapitalistiske systems ophør. På den anden side kan netop det, at de ikke specielt hæftede sig ved den formelle kolonisering, tjene som en forklaring på, at deres teoretiske opfattelser har været mere brugbare i den post-koloniale periode. De har i en vis forstand været »forud for deres tid«.

At underudviklings- og afhængighedsteoriene udformedes og fik så stor og varig betydning, når det i dag fremgår, at de var urimeligt mekaniske i deres opfattelse af relationerne mellem center og periferi og af mulighederne for en udvikling af mere fundamental karakter, skyldes en række forskellige forhold. For det første var der i den konkrete situation belæg for, at det var overordentligt vanskeligt at få udviklingsprocesser i gang. I Komintern blev det i 1928 først og fremmest fortolket som forårsaget af politikken overfor kolonierne, der modsatte sig en industrialisering og heller ikke fremmede kapitaleksporten. Formodentlig var Kominterns vurdering af udviklingen i Indien forkert set som en generel tendens.¹¹ Men den er nok forståelig, da Komintern på baggrund af den nye akkumulationsbølge, der startede efter 1. verdenskrig med stigende kapitaleksport til koloniområder, ikke så tegn på basisindustri, som efter deres mening måtte bestå i både en produktion af produktions-

¹¹ I 1928 inden den 6. kongres drejede diskussionen med Roy sig netop om disse to punkter. Den indiske og engelske repræsentation mente, at Vargas tese om den faldende kapitaleksport til Indien var forkert, fordi nedgangen skyldtes, at England selv var ude i en økonomisk krise og derfor var ved at omorganisere den engelske industri. Haithcox: op. cit. s. 114, 117-19.

midler og opbygningen af en sværindustri. Efter 2. verdenskrig var situationen anderledes. Afkoloniseringen var i fuld gang, og mange ventede sig som følge heraf en hurtigere udviklingstakt. Alligevel gjorde det samme billede sig gældende: det var små enklaver, som øjensynlig udviklede sig på baggrund af udenlandsk kapital og en udefra bestemt produktion. Den 3. verdens byer udviklede sig som tilløbsstykker for småhandel, småproduktion og betleri, og situationen på landet så ikke bedre ud. De usammenhængende produktionsstrukturer og den blokerede udvikling forårsaget af den udenlandske kapital var et empirisk bevis for underudviklingens eksistens, og teorierne blev udledt af dette faktum.

Dertil kom, at underudviklingsideerne gav en politisk opportunistisk forklaring på, hvorfor situationen var dårligere i den 3. verden end i Europa. Ideen om at den rige verden var blevet rig, netop fordi den havde udnyttet den 3. verden gav den 3. verden en vis selvtillid og mod på at slå for deres selvstændighed.

En tredje forklaringsfaktor ligger i den teoretiske grundholdning, der dominerede hos 3. verdensteoretikerne, og som kan illustreres ved diskussionerne mellem Sweezy/Dobb og Frank/Laclau. Sweezy og Frank tog først og fremmest udgangspunkt i cirkulationssfæren og hævdede teorien til det internationale system. Det er i og for sig forståeligt nok, at det globale system kom i focus efter 2. verdenskrig, fordi der kvantitativt og kvalitativt var sket en forøget integration. Men et sådant system har ikke en styrende basis, og det var måske derfor lettere på dette grundlag at opstille lidt fiktivt abstrakte modeller. I denne sammenhæng forekommer Marcussens og Torps forsøg på og Christer Gunnarssons intentioner om at undersøge akkumulationen såvel i de kapitalistiske lande som i den 3. verden og at se på den gensidige påvirkning mellem de to som betydelig mere frugtbare. Desuden leder denne tilgang frem til en forståelse af de forskelligheder, der eksisterede og eksisterer i den 3. verden. Gunnarsson har det særlige fortrin, at han desuden inddrager en bredere analyse af samfundene i den 3. verden.

Et fjerde forklaringselement gælder teoriernes abstraktionsniveau og focus. Med abstraktionsniveau tænker jeg dels på, i hvor høj grad teorierne er bundet til empirien, dvs. graden af abstraktion, og dels på analysebredden, dvs. om analysen beskæftiger sig med det globale plan, en region, et land, en by, en arbejdsplads, en familie osv. På teoriområdet valgte Frank og Amin et højt abstraktionsniveau i begge betydninger, men kom alligevel ikke ud over grænserne for at være præget af en historisk specifik periode. Dependencia-teorierne arbejdede på et lavere abstraktionsniveau med udgangspunkt i Latinamerika, og det var blandt denne gruppe, at man først erkendte, at der fandt visse former for udvikling sted.

Endelig fokuserede underudviklingsteorierne først og fremmest på de økonomiske processer, hvor det lettere lod sig gøre at deducere sig frem til en almen udviklingstendens. Det samme gjaldt verdensmarkedsteorierne. I forhold til dette ensidige udgangspunkt giver nyere teorier med f.eks. staten i focus mulighed for at omfatte både de sociale og politiske processer og den ikke-kapitalistiske sektor i den 3. verden ved siden af relationerne til verdensmarkedet og det gensidige samspil med de udviklede kapitalistiske økonomier. Det vil nok være illusorisk at arbejde med hele analysebredden som historiker, da man ofte er nødt til at begrænse sig til delproblematikker. Men der må ligge et bredere idé-kompleks bag en undersøgelse, og det bliver nok i sidste ende et videnskabsteoretisk valg, hvilken analysemetode der er mest anvendelig.